

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA
MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

NAMANGAN DAVLAT UNIVERSITETI

“Himoyaga ruxsat etildi”

Fizika-matematika fakulteti dekani,

f.m.f.n., dots U.Boboho'jaev

2017 yil

5130200-Amaliy matematika va informatika ta'lim yo'nalishi
bitiruvchisi

Temirov Oybek Mamatxo'ja o'g'lining

**Tashkilotlarda xatlar bilan ishlashning
interaktiv avtomatlashtirilgan tizimi**

mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY ISHI

“Himoyaga tavsiya etildi”

Amaliy matematika kafedrası mudiri

p.f.n. N.Otaxanov

BMI rahbari:

Akademik. M.Komilov

Namangan – 2017

KIRISH

ASOSIY QISM

1-BOB. ELEKTRON XATLAR BILAN ISHLASHNING HUQUQIY ME'YORIY ASOSLARI

1.1 Elektron xatlar bilan ishlashning huquqiy asoslanishi

1.2 Elektron hukumatni rivojlantirish siyosati

2. ELEKTRON HUJJAT AYLANISH TIZIMI

2.1 Elektron hujjat tushunchasi va uning asosiy rekvizitlari

2.2 Mavjud elektron hujjat aylanish tizimlari

2.3 MY.GOV.UZ haqida

3-BOB Xatlar bilan ishlovchi interaktiv dasturiy ta'minot haqida

3.1 . PHP xaqida umumiy tushuncha. uning imkoniyatlari. MYSQL

3.2 Dasturdan foydalanish yo'riqnomasi.

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

ILOVALAR

KIRISH

Ma'lumki O'zbekiston Mustaqillikka erishgan kunlardan boshlab O'zbekiston Respublikasining birinchi Prezidenti I.A.Karimov mamlakatimizdagi kadrlar tayyorlash masalasiga asosiy e'tiborni qaratib keldi. Prezidentning deyarli har bir ma'ruzasida kadrlar masalasi – asosiy masala ekanligi, yosh malakali mutaxassislarni tayyorlamay turib mamlakatimizni rivojlanishida katta yutuqqa erishib bo'lmastligini ta'kidlaydilar, quyidagi so'zlar fikrimizning yaqqol dalilidir:

“ Biz oldimizga qanday vazifa qo'ymaylik, qanday muammoni yechish zarurati tug'ilmasin, gap oxir – oqibat, baribir kadrlarga va yana kadrlarga borib taqalaveradi. Mubolag'asiz aytish mumkinki, bizning kelajagimiz, mamlakatimizning kelajagi o'rnimizga kim kelishiga yoki boshqacharoq aytganda, qanday kadrlar tayyorlashimizga bog'liq”¹

Mamlakatimizda bugungi kunda yoshlarga yaratilgan beqiyos shart – sharoitlar natijasi o'laroq bugun O'zbekiston barcha sohalarda dunyo ko'z o'ngida namoyon bo'lmoqda. **“Inson, uning har tomonlama uyg'un kamol topishi va farovonligi, shaxs manfaatlarini ro'yobga chiqarishning sharoitlarini va ta'sirchan mexanizmlarini yaratish, eskirgan tafakkur va ijtimoiy xulq-atvorning andozalarini o'zgartirish respublikada amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi va harakatlantiruvchi kuchidir. Xalqning boy intellektual merosi va umumbashariy qadriyatlar asosida, zamonaviy madaniyat, iqtisodiyot, fan, texnika va texnologiyalarning yutuqlari asosida kadrlar tayyorlashning mukammal tizimini shakllantirish O'zbekiston taraqqiyotining muhim sharti” ekanligi haqda “Kadrlar tayyorlash milliy dasturi” da alohida ta'kidlab o'tilgan².**

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2016- yildagi «Fuqarolarning murojaatlari bilan ishlash to'g'risida» PQ- sonli qaroriga binoan O'zbekiston Respublikasi prezidentining xalq qabulxonasi hamda O'zbekiston Respublikasi

¹ Karimov I. “O'zbekiston XXI asrga intilmoqda”. – T., “ O'zbekiston”, 1999 y. 18 b.

² O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 11-12-son, 295-modda

prezidentining virtual qabulxonalari tashkil etilgani xalq davlat idoralari uchun emas, davlat idoralari xalqimiz uchun xizmat qilishi kerak degan adolatli tamoyilning amaldagi ifodasi bo'ldi. Shundan so'ng har bir mansabdor shaxslar hamda tashkilot rahbarlarining virtual qabulxonalari tashkil etildi. Ana shunday murojaatlarni qabul qilish hamda o'z vaqtida ularning ijrosini ta'minlashda avtomatlashtirilgan tizimlarning afzalliklari yuqoridir. Korxona-tashkilotlarga kelayotgan xatlar bilan tezda tanishib chiqish, ularning bajarilishini nazorat qilish korxona rahbarlari zimmasiga bir qancha vazifalarni yuklaydi. Mulohazalarimizni oddiy universitetimiz miqyosida ko'rishimiz mumkinki PF va PQ lari 1 kun muddatda, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi qarorlari 3 kun ichida, viloyat hokimligi qaror va farmonlari 7-15 kun muddatda ijrosi ta'minlanishi talab etiladi. Ana shu jarayonlarni tezlatish, murojaatlar bilan ishlashni tashkil etish, qarorlar ijrosini taminlash va ularni nazorat qilish uchun avtomatlashtirilgan tizimlar zarur. 1- Prezidentimiz I.A.Karimov XXI asrni ma'naviy-ma'rifat asri, ilm-fan madaniyat va axborotlar asri deb ta'riflar ekan, bu bilan hozirgi davrning muhim belgisi va xususiyatini xam belgilab berganini payqab olish qiyin emas.

Axborotlashtirish sohasidagi islohotlar izchil olib borilayotgani natijasida respublikamizning barcha tarmoqlari va davlat boshqaruvi organlari oldiga qo'yilgan vazifalardan kelib chiqib, zamonaviy axborot-kommunikatsion texnologiyalari va telekommunikatsiya tizimlarini rivojlantirish va ularni hayotga keng joriy qilinishiga erishilmoqda. Shu munosabatli AKT va texnikalari barcha sohalarga tadbiq qilinmoqda. Ularni boshqarish yoki funktsional imkoniyatlarini ta'minlash maqsadida axborot dasturiy ta'minotlarini, avtomatlashtirilgan tizimlarini yaratish kabi masalalar zamon talabi bo'lib qolmoqda va Respublikamiz tomonidan ustivor yo'nalishlaridan biri bo'lib kelmoqda. Axborot texnologiyalarini davlat boshqaruviga kiritilishi shu sohada kuzatishlar olib borgan mutaxassislar tomonidan 60 dan ortiq mamlakatda olib borilgan tadqiqotlar aynan rivojlangan davlatlardagina AKT iqtisodiy o'sish bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatdi.

Ya'ni, rivojlanayotgan mamlakatlarda AKTning ta'siri kam bo'lib, uning rivojlanishi faqat ma'lum bir darajaga yetganidan keyingina yalpi ichki mahsulotning jon boshiga o'sishini ta'minlash mumkinligi qayd etilgan.

Respublikamiz barcha sektorlarga AKTga jalb etilgan investisiyalar hajmi oxirgi yillar mobaynida tahlil qilingan davlat boshqaruvi organlari va korxonalari bo'yicha sof foyda miqdori ortganligi fikrimizning isboti bo'la oladi. Xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, davlat boshqaruvida AKTni qo'llash uning natijaviy samaradorligini xususan axborotning o'zaro ta'siri, qayta ishlanishi va izlanishini amalga oshirish uchun vaqt qisqarishi hisobiga unumdorlikni o'rtacha 20 foizga ko'paytirish imkonini yaratadi. Davlat islohotlarini amalga oshirilishida xo'jalik boshqaruvi hamda hokimiyat organlarida axborot texnologiyalarini faol o'zlashtirish va keng joriy etish ishlari amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari davlat boshqaruvida elektron hujjat aylanishidan foydalanish hujjatlar bilan ishlash samaradorligi va ishonchliligini, hujjatlar ijrosini boshqarish hamda amaliy nazorat qilish sifatini oshiradi. Boshqaruv faoliyatida hujjat ta'minoti bilan bog'liq harajatlar kamayadi. Mamlakatimiz boshqaruv tizimida ham elektron hujjat aylanish tizimidan keng foydalanishga oid qator chora tadbirlar amalga oshirilmoqda. Bularning ijrosi sifatida ayrim statistik ma'lumotlarni keltirib o'tamiz.

Statistik tadqiqotlar natijasi shuni ko'rsatadiki:

- davlat boshqaruvi organlarining 97 foizi o'z saytlariga ega bo'ldi, 90 foizida lokal kompyuter tarmoqlari tashkil etildi;
- davlat boshqaruvi va mahalliy hokimiyat organlari xodimlarining kompyuter savodxonligi darajasi 84 foizga etgan;
- axborotlashtirish jarayonida mamlakatimiz rahbariyati tomonidan asosiy e'tibor xizmat turlarini kengaytirish va yangi xizmatlarni joriy etishga, ayniqsa qishloq joylarida axborot servis infratuzilmasini yaratishga qaratilmoqda;
- 1200 ta prinsipial yangi axborot-kutubxona, axborot-resurs markazlari tashkil topishi natijasida aholiga xizmatlar ko'rsatish sifati tobora ortmoqda;

Hozirgi kunda kunlik ish faoliyatimizga axborot texnologiyalari yashin tezligida kirib kelib hujjatlarni saqlash, ularning maxfiyligini ta'minlash har bir tashkilotning asosiy muammosidir. Hozirgi raqobatlashuv sharoiti tashkilot oldida yanada yangi vazifalarni oldiga qo'yadi.

Mavzuning dolzarbligi. “Tashkilotlarda xatlar bilan ishlashning interaktiv avtomatlashtirilgan tizimi” mavzusi doirasida yaratiladigan dasturiy ta'minot quyidagi masalalarni hal qilishda muhim qadam hisoblanadi:

- 1.tashkilotning hujjat oqimini samarali boshqarish;
- 2.xatlar bilan ishlashda nazoratning kuchayishi;
- 3.Xatlar ijrosining o'z vaqtida ta'minlanishi;
- 4.Tashkilotlararo o'zaro e'lonlarning ortiqcha ovvorogarchilik va sarf xarajatlarsiz amalga oshirilishi;

Ushbu ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki tashkilotlarda xatlar bilan ishlash tizimini avtomatlashtirish mavzusi dolzarb ekan.

BMI obyekti. Ushbu bitiruv malakaviy ishining obyekti tashkilotlarda xatlar bilan ishlovchi interaktiv avtomatlashtirilgan tizim

Bitiruv malakaviy ishiga qo'yilgan vazifalar. Mazkur Bitiruv malakaviy ishi doirasida quyidagi vazifalar belgilanadi:

- Elektron hujjat aylanish tizimiga oid huquqiy me'yoriy asoslarni o'rganish;
- Elektron hujjat va elektron hujjat aylanish tizimlari bilan tanishish, mavjud tizimlarni tahlil qilish;
- Dasturlash texnologiyalarini o'rganish;
- Xatlar bilan ishlovchi tizim dasturiy ta'minotini ishlab chiqish;
- Dasturiy ta'minotni testlash va tekshirish;
- Tayyorlangan BMI ni standart talablari asosida yozish;

BMI tuzilishi va tarkibiy qismi. Bitiruv malakaviy ishi kirish, asosiy qism, xulosa, foydalanilgan adabiyotlar va ilovadan tashkil topgan va sahifadan iborat.Unda ta rasm va ta jadvaldan foydalanilgan.

Kirish qismida mamlakatimizda AKT ga berilayotgan e'tibor,BMI ning dolzarbligi,maqsadi va vazifalari,obyekti va tuzilishi yoritilgan.

Asosiy qismning 1-bobi Elektron xatlar bilan ishlashning huquqiy me'yoriy asoslari deb nomlanib mazkur bobda respublikamizda qabul qilingan mazkur sohaga oid qonunlar,prezident qarorlari,prezident farmonlari haqida yoritilgan.2-bob Elektron hujjat aylanish tizimi deb nomlanib mazkur bobda elektron hujjat tushunchasi,uning rekvizitlari,mavjud EHA tizimlari haqida yoritilgan.3-bob Xatlar bilan ishlovchi interaktiv dasturiy ta'minot haqida deb nomlanib mazkur bobda yaratgan dasturiy ta'minotimizning yaratish texnologiyasi hamda yo'riqnomasi yoritilgan.

ASOSIY QISM

1-BOB.ELEKTRON XATLAR BILAN ISHLASHNING HUQUQIY ME'YORIY ASOSLARI

1.1 ELEKTRON XATLAR BILAN ISHLASHNING HUQUQIY ASOSLANISHI

Mamlakatimizda o'tish davrini boshidan kechirayotgan bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilgan, ko'p tarmoqli axborot industriyasini tashkil etish, AKTni iqtisodiyotning turli sohalarida keng joriy qilish orqali jamiyatimizning ichki mustahkamligi va ijtimoiy birligini tashkil etish maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan bir qancha farmonlar va hukumat qarorlari qabul qilinib, ular amalda tadbiq qilinmoqda. Bugungi axborot asri jahonning rivojlangan davlatlarida keng tarqalgan va ularda amalga joriy etilgan tizimlarning mamlakatimizda ham tarqalishini hamda bu tizimlardan foydalanishni taqozo etadi. Mamlakatimizning jahon miqyosida reytingini harakterlovchi parametrlardan biri sifatida ham aynan mamlakatning axborot kommunikatsiya texnologiyalari bilan taminlanganligini aytib o'tish lozim. Bugun dunyo miqyosida qog'ozbozlikka asoslangan hukumat va boshqaruv tizimlari qaysidir ma'noda eskilik belgisiga aylandi. Axborot kommunikatsiya texnologiyalari shu darajada jadal rivojlanmoqdaki, bugun ixtiro qilingan yangilik ertaning talabiga javob bermayapti. Shu ma'noda mamlakatning AKT sohasidagi jahon yutuqlari bilan hamnafas bo'lishi dolzarb vazifadir. AKT larning eng so'nggi davr talablariga javob bermog'i tizim rivoji uchun xizmat qiladi. O'zbekistonda axborot kommunikatsiya tizimini rivojlantirish bo'yicha qanday hara chora-tadbirlar o'zining huquqiy asosiga ega. O'tgan davr mobaynida aynan AKT tizimlariga taaluqli bo'lgan yuzlab qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilingani tizim rivoji uchun

xizmat qildi.

2002-yil 30-maydagi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida" PF-3080-son farmoni³ e'lon qilingani mazkur tizimdagi islohotlarni huquqiy asosi bo'ldi. Mazkur qonunning asosiy maqsadini esa axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini, kompyuter texnikasi va telekommunikatsiya vositalarini ommaviy ravishda joriy etish hamda ulardan foydalanish, fuqarolarning axborotga ortib borayotgan talab-ehtiyojlarini yanada to'liqroq qondirish, jahon axborot hamjamiyatiga kirish hamda jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlarni kabi ulug'vor yo'nalishlar tashkil etadi. Mazkur qonun axborot almashuvning elektron shakllariga izchillik bilan bosqichma-bosqich o'tishni kompyuterlashtirish va axborot kommunikatsiya texnologiyalari rivojining asosiy yo'nalishi sifatida e'tirof etadi. Zamonaviy, ishonchli va xavfsiz milliy ma'lumotlar axborot bazalarini yaratish esa axborotlarni tobora elektronlashuvi zarurligini taqozo etadi.

Axborotlashtirishning milliy tizimini shakllantirish, iqtisodiyot va jamiyat hayotining barcha sohalarida zamonaviy axborot texnologiyalarini, kompyuter texnikasi va telekommunikatsiya vositalarini ommaviy ravishda joriy etish hamda ulardan foydalanish, fuqarolarning axborotga ortib borayotgan talab-ehtiyojlarini yanada to'liqroq qondirish, jahon axborot hamjamiyatiga kirish hamda jahon axborot resurslaridan bahramand bo'lishni kengaytirish uchun qulay shart-sharoitlarni yaratish maqsadidan kelib chiqqan holda tizimni joriy etishning birinchi galdagi eng muhim vazifalarini belgilab berdi. Farmon 2003—2010 yillarda davlat boshqaruvida elektron texnologiyalarni joriy etish dasturining belgilangani mamlakatimizda elektron texnologiyalar va elektron hujjatlar bilan ishlash tizimi rivojiga xizmat qildi desak ayni haqiqatni aytgan

³O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami 2015-yil 26- son.

bo'lamiz.

Unga muvofiq 2010 yilgacha bo'lgan davrda elektron tijoratni rivojlantirish dasturi ishlab chiqildi va dastur amalga oshirildi. Axborot resurslari bozorini rivojlantirish, davlat boshqaruvi, biznes, sog'liqni saqlash, fan va ta'lim sohalarida, shuningdek jamiyat hayotining boshqa sohalarida axborot almashuvning elektron shakllariga o'tish dasturlarini ishlab chiqildi va amalga oshirish tashkil qilindi.

2003 yil 11 dekabrda esa 562-II sonli "Elektron raqamli imzo to'g'risida"gi qonuni⁴ qabul qilindi. Ushbu Qonunning maqsadi elektron raqamli imzodan foydalanish sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat. Elektron raqamli imzo to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining elektron raqamli imzo to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi. Qonun elektron xatlar bilan ishlashning asosiy tushunchalarini o'z ichiga olib, mazkur qonunda elektron raqamli imzo, elektron raqamli imzoning yopiq kaliti, elektron raqamli imzoning ochiq kaliti, elektron raqamli imzoning haqiqiyligini tasdiqlash kabi elektron hujjat aylanishining asosiy parametrlari huquqiy asoslangan.

Qonunga muvofiq elektron raqamli imzodan foydalanish sohasini davlat tomonidan tartibga solishni O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi va u maxsus vakolat bergan organ amalga oshiradi. Shuningdek qonunda maxsus vakolatli organning funksiyalarini keltirib o'tilgan:

- elektron raqamli imzodan foydalanish standartlari, normalari va qoidalarini ishlab chiqadi;

- elektron raqamli imzolar kalitlarini ro'yxatga olish markazlarini (bundan buyon matnda ro'yxatga olish markazi deb yuritiladi) davlat ro'yxatidan o'tkazadi;

- ro'yxatga olish markazlari vakolatli shaxslariga tegishli elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlarining yagona davlat reestrini yuritadi hamda yuridik

⁴ O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi 2004 - yil 1-2-son.

va jismoniy shaxslarning undan erkin foydalana olishini ta'minlaydi;

-ro'yxatga olish markazlarining vakolatli shaxslariga elektron raqamli imzolar kalitlari sertifikatlarini beradi;

-yuridik va jismoniy shaxslarning murojaatiga binoan ro'yxatga olish markazlari vakolatli shaxslarining elektron raqamli imzosi haqiqiylikini tasdiqlaydi;

-qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshiradi.

2004 yil 29-aprelda elektron hujjat almashish tizimlarining asosiy normativ hujjati hisoblangan O'zbekiston Respublikasining **“Elektron hujjat aylanishi to'g'risida”**gi qonuni⁵ qabul qilindi. Qonun 19 moddani o'z ichiga olgan bo'lib unda elektron hujjat aylanishi to'g'risida qonunlar tarkibi,elektron hujjat aylanishi sohasidagi davlat siyosati,elektron hujjatlarning ko'rinishlari,ularni jo'natish va qabul qilib olish,tartiblarni buzganlik uchun javobgarlikka oid bandlar mavjud.

Ushbu Qonunning maqsadi elektron hujjat aylanishi sohasidagi munosabatlarni tartibga solishdan iborat.

Elektron hujjat aylanishi to'g'risidagi qonun hujjatlari ushbu Qonun va boshqa qonun hujjatlaridan iboratdir. Agar O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomasida O'zbekiston Respublikasining elektron hujjat aylanishi to'g'risidagi qonun hujjatlarida nazarda tutilganidan boshqacha qoidalar belgilangan bo'lsa, xalqaro shartnoma qoidalari qo'llaniladi. Bu esa o'z navbatida elektron hujjat aylanishi to'grisidagi qonun hujjatlarining tarkibini belgilaydi. Shuningdek elektron hujjatlar aylanishi bilan bog'liq harakatlarni tartiblaydi.

O'zbekiston Respublikasida elektron hujjat aylanishi sohasidagi davlat siyosati elektron hujjat aylanishi keng qo'llanilishini ta'minlashga, elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga, elektron hujjatdan foydalanish standartlari, normalari va qoidalarini ishlab chiqishga qaratilgan.

⁵ O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami 2004-yil, 20-son.

Elektron hujjat aylanishi elektron hujjatlarni axborot tizimi orqali joʻnatish va qabul qilib olish jarayonlari yigʻindisidan iborat boʻladi.

Elektron hujjat aylanishidan bitimlar tuzish (shu jumladan shartnomalar tuzish), hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotni uzatishda foydalanish mumkin(3-4-moddalar).

Mazkur qonunning 7-moddasida belgilanishicha elektron hujjat qogʻoz hujjatga tenglashtiriladi va u bilan bir xil yuridik kuchga ega hisoblanadi.

Elektron hujjatlarni joʻnatish hamda ularni qabul qilib olish bu elektron hujjat almshuvining asosini tashkil etadi. Va bu tizimning maqsadi ham mana shu jarayonni tashkil qilish va amalga oshirishdan iboratligini eslatib oʻtamiz. "Elektron hujjat aylanishi toʻgʻrisida" gi Oʻzbekiston respublikasining qonunining 14-15 moddalari ana shu jarayonlarning huquqiy ifodasini ochib beradi:

-elektron hujjat, agar elektron hujjatning qabul qilib olinishini taʼminlagan axborot tizimi hatto boshqa yerda joylashgan boʻlsa ham, elektron hujjatni qabul qilib oluvchi turgan joyda qabul qilib olingan deb hisoblanadi(15-modda).

Mazkur qonunning qolgan moddalari elektron hujjatlarni saqlash(16-modda), ularni muhofaza qilish(17-modda), nizolarni hal etish(18-modda), tartibni buzganlik uchun javobgarlik(19-modda) bilan bogʻliq huquqiy normativ asoslarni belgilaydi, xulosalaydi. Ushbu qonun hujjati elektron hujjat aylanish tizimi bilan bogʻliq barcha harakatlarni tartibga soluvchi huquqiy hujjatdir.

Bundan tashqari EHA tizimining rivojiga xizmat qiluvchi bir qator qonun hujjatlari negizida yurtimizda yana bir siyosat davlat hukumatini elektronlashtirish siyosati amalga oshirildi. Mazkur siyosatdan koʻzlangan asosiy maqsad esa hukumatni elektronlashtirish orqali uning oshkora va adolatli ishlash tamoyillarini kuchaytirishdan iborat edi. Quyida mazkur siyosat toʻgʻrisida toʻxtalib oʻtamiz.

1.2.ELEKTRON HUKUMATNI RIVOJLANTIRISH SIYOSATI

2013- yil 27- iyunda Respublikamizda hukumatni elektronlashtirish maqsadida O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1989-sonli Qarori⁶ e‘lon qilindi. Mazkur qaror elektron xatlar bilan ishlash tizimini rivojlantirishni ham ustuvor vazifa sifatida ko‘ndalang qo‘ydi. Ushbu qarorga kengroq to‘xtalib o‘tamiz. Unga binoan O‘zbekiston Respublikasida “elektron hukumat” tizimini rivojlantirish bo‘yicha quyidagi vazifalar belgilab olingan:

-O‘zbekistonda “Elektron hukumat” tizimini joriy etishning o‘ta muhim ahamiyatga ega bo‘lgan loyihalarni amalga oshirish bo‘yicha grafiklar ishlab chiqish;

-Loyihani amalga oshirish konsepsiyasini ishlab chiqish;

-Dastlabki texnik iqtisodiy hisob-kitoblarni ishlab chiqish;

-Dastlabki texnik iqtisodiy hisob-kitoblarni ekspertizadan o‘tkazish;

-Texnik topshiriq ishlab chiqish;

-Loyihani amalga oshiruvchini aniqlash bo‘yicha tanlovlar o‘tkazish;

-Loyihani amalga oshirishdan iboratdir;

“Elektron hukumat” tizimini joriy qilishning istiqbolli rejalari doirasida 2014-2016- yillarda idoralararo integratsiyalashgan platformani yaratish loyihasi amalga oshirildi. Bu platforma barcha davlat organlari axborot tizimlarini birlashtirdi, aholiga ma‘lumot olish, ariza topshirish va boshqa xizmatlardan foydalanish bo‘yicha idoralar o‘rtasida ma‘lumot almashishga xizmat qildi. **1-rasm** orqali biz mazkur platforma birlashtirgan axborot tizimlari tashkilotlarini ko‘rishimiz mumkin.

Davlat organlarining aholi va tadbirkorlik sub‘ektlari bilan o‘zaro axborot almashinuvlari, muloqotlari, shuningdek bir qator davlat xizmatlarini ko‘rsatish 2013 yilda ishga tushirilgan Yagona portal orqali amalga oshirilmoqda.

Bundan tashqari dasturga muvofiq, “elektron hukumat” tizimi foydalanuvchilarini identifikatsiya qilish maqsadida ochiq kalitlar bazasida yagona

⁶ O‘zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to‘plami 2013-yi 40-son.

identifikatsiya tizimini yaratish loyihasini tashkil qilish ko‘zda tutilgan.

Jismoniy va yuridik shaxslar, transport, kadastr, ko‘chmas mulk, ma’lumot va klassifikatorlar jam qilingan milliy ma’lumotlar bazasi va reestri, axborot tizimlarini rivojlantirish “elektron hukumat”ni samarali etishning muhim bosqichi hisoblanadi.

O‘zbekistonda Elektron hukumatni joriy qilishning yakuniy **maqsadi** quyidagilardan iborat hamda u mukammal davlat boshqaruvi elektron apparatini yaratish hisoblanadi

- interaktiv xizmatlarini taqdim etilish imkoniyatlarining kengligi;
- hukumat organlari faoliyati hisobotlarining berib borilishi va oydinligi;
- xizmatlardan oson foydalanish imkoniyatlari va yakka tartibli;
- siyosiy jarayonlarda fuqarolarning faol ishtiroki va xabardorligi;
- erkin axborot almashuvi;
- aholi va tadbirkorlik faoliyati uchun davlat xizmatlarini taqdim etishda qulay sharoitlar yaratish; fuqarolarni o‘z-o‘ziga xizmat ko‘rsatish imkoniyatlarini kengaytirilishini qo‘llab-quvvatlash;
- barcha saylovchilarni boshqaruv jarayonlarda va davlat boshqaruvida ishtirok etish imkoniyatlarini oshirish;

“**Elektron hukumat**” tizimini rivojlantirish markazining asosiy **vazifalari** quyidagilardan iborat:

-Jahon tendensiyalari va xorijiy davlatlar tajribasining tahlil va tadqiqoti asosida “Elektron hukumat” tizimini keyinchalik rivojlantirish va takomillashtirishni strategik yo‘nalishlarini ishlab chiqish;

-“Elektron hukumat” tizimi loyihalarini amalga oshirishning me‘yoriy-metodik ta‘minlanishini tashkil qilish, davlat organlarida foydalanilayotgan axborot tizimlari, axborot resurslari va ma’lumotlar bazalarini ishlab chiqish va integrasiyalashda kelishilgan loyihalashtirish mexanizmini ko‘zda tutadigan “Elektron hukumat”ni shakllantirishda yagona texnologik yondashuvni ta‘minlash;

-Davlat xizmatlarini ko‘rsatish bilan bog‘liq bo‘lgan, innovatsion biznes

jarayonlarini boshqarish mexanizmlarini joriy qilish, takomillashtirish va optimizatsiyalash bo'yicha takliflar tayyorlash, davlat organlarining funksional va operatsion jarayonlari faoliyatini tizimli qayta tashkillantirish;

“Elektron hukumat” tizimini joriy qilishning istiqbolli rejalari idoralararo integratsiyalashgan platformani yaratish loyihasi amalga oshiriladi(1-rasm). Bu platforma barcha davlat organlari axborot tizimlarini birlashtiradi, aholiga ma'lumot olish, ariza topshirish va boshqa xizmatlardan foydalanish bo'yicha idoralar o'rtasida ma'lumot almashishga xizmat qiladi.

1-rasm. Idoralararo integratsiyalashgan platformani

2014-yil 29-oktabrda qonunchilik palatasi tomonidan “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to'g'risida”gi O'zbekiston respublikasining qonuni⁷ qabul qilindi. Mazkur qonunning maqsadi davlat organi va davlat muassasalariga jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari sohasidagi

⁷O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami 2014 – yil 49-son

munosabatlarni tartibga solishdan iborat(1-modda). Qonun asosida O'zbekiston Respublikasida elektron hukumatning yana bir tizimi hisoblanadigan murojaatlar bilan ishlash tizimi rivojlantirildi. Elektron hukumat, davlat va fuqaro o'rtasidagi shaxsiy aloqa minimallashtirilgan hamda axborot texnologiyalaridan maksimal foydalanilgan holda tashkil qilingan tizimdir. Bu tizim elektron hujjatlar bilan ish ko'radi. Bugungi kunda "Elektron hukumat"ning samarali unsurlari sifatida 20 dan ortiq loyihalar amalga oshirildi. Hususan O'zbekiston respublikasi hukumati portali "Gov.uz" loyihasi tashkilotlar, yuridik shaxslar va jismoniy shaxslar orasidagi elektron-axborot munosabatlarini tashkil etgan tizimdir. Elektron hujjat aylanish tizimi hajm jihatidan katta bo'lgan hujjatlarni yig'adi va ulardan foydalanishni soddalashtiriladi, davlat hokimiyatining erkinlashtiradi. Bu esa mamlakatda olib borilayotgan siyosatni ochiq-oydinlik, oshkoralik tamoyillarini ta'minlashga xizmat qiladi. O'zbekiston Respublikasining amaldagi prezidenti Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yil "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlarini yili" deb e'lon qilindi hamda shu yil uchun ishlab chiqilgan davlat dasturida "Elektron parlament" tizimini rivojlantirish kompleks dasturini ishlab chiqish va qabul qilish belgilangan. Mazkur tizim demokratik islohotlarni chuqurlashtirish va mamlakatni modernizatsiya qilish jarayonlarida Oliy Majlis hamda siyosiy partiyalarning rolini yanada kuchaytiradi. Bundan tashqari:

Uzatiladigan axborot xavfsizligini ta'minlash va elektron hujjat dalil bo'la oladigan kuchga ega bo'lishi uchun unga maqom berish bilan bog'liq qator masalalarni hal etish zarurati elektron hujjat aylanishini rivojlantirish yo'lidagi asosiy to'siq hisoblanadi. Bu masalalarni elektron hujjat aylanishini har bir suveren davlat ichida hamda xalqaro maydonda huquqiy tartibga solish orqali hal etish mumkin.

Yuqorida qayd etilgan maxsus qonun hujjatlarining qabul qilinishi O'zbekistonda elektron hujjatni samarali qo'llash uchun huquqiy asos yaratdi. Bu borada dastlabki tajribaga ham ega bo'ldik.

Elektron hujjat aylanish tizimiga oid bir qancha qonun va qonunosti hujjatlari qabul qilingani elektron hukumat va elektron hujjat aylanish tizimlari integrallashuvini tezlashtirdi. Bundan tashqari mazkur tizimlar faoliyatini samarali tashkil qilish borasida respublikamizda bir qancha yig'ilish hamda konferensiyalar o'tkazib kelinmoqda. 2016-yil 9-dekabr kuni O'zbekiston Respublikasi axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligida BMTTD "Elektron hukumatni rivojlantirish orqali davlat xizmatlari sifatini oshirish" loyihasining Loyiha kengashi yig'ilishi bo'lib o'tdi. Tadbirda loyihaning 2016-yil natijalari sarhisob qilinib, keyingi yilga mo'ljallangan ishlar rejasi belgilab olindi.

2016-yilda elektron hukumat sohasida yutuqlarga erishildi, jumladan O'zbekiston elektron hukumat bo'yicha BMT reyting ko'rsatkichlarida yuqori o'rinlarga ko'tarildi, elektron hukumat to'g'risida qonunning kuchga kirganligi natijasida ochiq ma'lumotlarning ommalashtirilishiga erishildi.

"Elektron hukumatni rivojlantirish orqali davlat xizmatlari sifatini oshirish" loyihasi davlat boshqaruvi tizimi samaradorligini oshirish va davlat xizmatlarini yaxshilash bo'yicha hukumatning harakatlarini qo'llab-quvvatlashi hamda 2016-2020 yillarda O'zbekiston Respublikasining rivojlanish maqsadlariga ko'maklashish bo'yicha BMT dasturi (UNDAF) maqsadlariga erishishga ko'maklashishi qayd etildi. S. Prisner, "Xalq bilan muloqot va inson manfaatlari yili" deb e'lon qilingan 2017-yilda loyiha faoliyatining muhim yo'nalishi elektron ishtirok ekanligini alohida ta'kidladi.

Loyihaning O'zbekistonda elektron hukumatni rivojlantirishdagi alohida o'rni mavjud. Aytib o'tish lozimki elektron hukumat o'z ichiga nafaqat axborot texnologiyalarini, balki davlat boshqaruvi va davlat xizmati tizimining isloh etilishini ham qamrab oladi. Mazkur masalaning dolzarbligi mamlakatning yangi saylangan Prezidenti saylovoldi dasturi va 2016-yil 7-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi bayramiga bag'ishlangan ma'ruzasida taqdim etilgan yangi islohotlarda aksini topdi. Bu o'rinda, Axborot texnologiyalari va

kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi BMTTD bilan oʻzaro hamkorligini davom ettirishdan manfaatdor ekanligini, hamda maʼmuriy islohotlar, davlat xizmatlari sifatini oshirish, elektron ishtirok, elektron maslahat kabi yoʻnalishlarda ilgʻor xalqaro tajribani oʻrganish va Oʻzbekistonda joriy etilishi muhimligini takidlash lozim.

Oʻtgan 2016-yilda loyihaning eng yorqin yutuqlaridan biri – Oʻzbekistonning BMT Elektron Hukumat Indeksida oʻsishi boʻldi. Respublika elektron hukumati rivojlangan mamlakatlar guruhiga kirib, 20 pogʻona yuqoriga siljishga va dunyo boʻyicha 80-oʻrinni egallashga muvaffaq boʻldi (2014-yilda – 100-oʻrin). Bundan tashqari, Elektron Ishtirok Indeksida erishilgan yutuq ham diqqatga sazovorli boʻlib, dunyo mamlakatlarining davlat hokimiyati organlari va boshqaruvining fuqarolar va biznes bilan muloqotini taʼminlashda AKTdan foydalanish natijalariga berilgan bahodir. Elektron ishtirok reytingida Oʻzbekiston 24 pogʻonaga koʻtarilib, dunyo boʻyicha 47-oʻrinni egalladi. Shunday qilib, Oʻzbekiston 2016-yilda UNDAFning 2020-yilga moʻljallangan BMT Elektron Hukumat reytingi koʻrsatkichini bajarib boʻldi.

Loyihaning 2016-yildagi faoliyatida Oʻzbekistonda maʼmuriy jarayonlarni reinjiniring qilish konsepsiyasini rivojlantirish va institutsionallashtirishga urgʻu berilib, natijasi Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining joriy yilning iyun oyida qabul qilgan **“Elektron davlat xizmatlari koʻrsatish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari toʻgʻrisida”** gi qarori⁸ (2016-yil 2-iyun, 184-son) hamda davlat organlarining zarur xizmatlarini reinjiniring qilish boʻyicha amaliy ishlarning boshlanishida oʻz aksini topdi. BMTTD loyihasi jismoniy shaxslarning daromadlari boʻyicha soliq deklaratsiyalarini topshirish hamda koʻchmas mulkka egalik qilish huquqini roʻyxatdan oʻtkazish kabi xizmatlarni takomillashtirish tadbirlariga keng jalb etildi. Mazkur chora-tadbirlar natijasida, aholiga ochiq, shaffof va qulay boʻlishi uchun ushbu xizmatlarni koʻrsatish tartibini optimallashtirish boʻyicha normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari va

⁸ Oʻzbekiston respublikasining qonun hujjatlari toʻplami, 2016-yil, 2-iyun, 184-son.

takliflar ishlab chiqildi. Shuningdek, aholi uchun zarur boʻlgan: maktabgacha tarbiya muassasasiga, maktabga va oliy oʻquv yurtiga kirish, avtoullovni roʻyxatdan oʻtkazish va YoʻHQ buzganligi uchun jarima toʻlash kabi beshta davlat xizmatlarini optimallashtirish va elektron koʻrinishga oʻtkazishga oid chora-tadbirlar rejasi (“yoʻl xaritasi”) tayyorlandi.

2016- yilning iyun oyida Oʻzbekiston Respublikasining “**Elektron hukumati toʻgʻrisida**”gi Qonuni⁹ kuchga kirdi. Bundan tashqari, elektron hukumati va davlat xizmatlarining normativ-huquqiy bazasini yanada rivojlantirish maqsadida, hisobot yilida elektron hukumat toʻgʻrisidagi qonunni amalga oshirish chora-tadbirlari hamda davlat elektron xizmatlari koʻrsatish sifatini baholash metodikasini tasdiqlash toʻgʻrisidagi hukumat qarorlari qabul qilindi. Buning natijasida, milliy qonunchilikka “tranzaksion xizmat”, “elektron ishtirok” kabi tushunchalar kiritilib, elektron hukumatni rivojlantirish boʻyicha davlat organlari ishini monitoring qilish va baholash hamda fuqarolar va biznes uchun sifatli onlayn-xizmatlarni joriy etish mexanizmlari takomillashtirildi. Keyingi yilda qabul qilinishi moʻljallangan, maʼmuriy tartib-taomillar toʻgʻrisidagi muhim qonun loyihasining ishlab chiqilishi davom etmoqda.

Loyiha faoliyatida elektron hukumatni institutsional rivojlanishining mustahkamlanishiga alohida eʼtibor berib kelinmoqda. Bu yoʻnalishda, loyiha tomonidan Oʻzbekistonda elektron hukumatni rivojlantirishning asosiy jihatlari boʻyicha ishlab chiqilgan axborot-tahliliy materiallar va infografikalar qayd etib oʻtildi. Ular qatoridan: davlat xizmatlari institutini rivojlantirishning dolzarb masalalari toʻgʻrisida; davlat organlari uchun elektron hukumat boʻyicha eslatma; ochiq maʼlumotlar, elektron ishtirok va elektron xizmat boʻyicha infografika va videoroliklar oʻrin oldi.

Loyihaning 2017-yilning yanvar-iyul oylariga rejalashtirilgan asosiy faoliyat yoʻnalishlari quyidagilardan iborat:

- Loyihaning ikkinchi fazasiga tayyorgarlik koʻrish, ustuvor masalalarni

⁹ Oʻzbekiston respublikasi qonun hujjatlari toʻplami 2015-yil 41-son.

aniqlash maqsadida hamkorlar bilan maslahatlashish;

-2018-yilda elektron hukumati boʻyicha BMT reytingida Oʻzbekistonning egallagan oʻrnini yuqoriga koʻtarilishiga koʻmaklashish, “Elektron xizmatlar” subindeksi boʻyicha idoralararo ishchi guruh faoliyatida ishtirok etish;

-Davlat xizmatlarini koʻrsatish tartibini takomillashtirish (BPR) hamda ishga tushirilayotgan axborot tizimlari va maʼlumotlar bazalarini idoralararo muvofiqligini taʼminlash faoliyatida ishtirok etish;

-Elektron hukumati sohasiga oid qonunchilikni yanada takomillashtirish;

-Oʻzbekistonda “elektron ishtirok” konsepsiyasini rivojlantirish;

-Kommunikatsion strategiya va media-rejalarni amalga oshirish, maqolalar, infografika, axborot byulletenlarini nashr ettirish hamda ijtimoiy videoroliklar yaratish orqali elektron hukumat haqidagi xabardorlikni oshirish.

Oʻz navbatida aytib oʻtish lozimki elektron hukumat hokimiyatning xalq bilan samarali muloqotini taʼminlovchi muhim vositaga aylanayotganligi tufayli, 2017-yilda mazkur loyihaning dolzarbligi yanada ortishi muqarrar va bu fikr oʻzini qaysidir maʼnoda isbotini koʻrsatyapti.

Elektron hujjat aylanishi sohasidagi davlat siyosati elektron hujjat aylanishi keng qoʻllanilishini taʼminlashga, elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilishga, elektron hujjatdan foydalanish standartlari, normalari va qoidalarini ishlab chiqishga qaratilgan. Eng avvalo, axborot texnologiyalari rivojlangan davlatlar tajribasini oʻrganish, ularda bir necha yillardan beri shakllanib ulgurgan bu tizimning foyda berishi koʻrib chiqilishi kerak. Barcha faoliyat yuritayotgan tashkilotlarni zamonaviy kompyuter va boshqa texnologiyalar bilan jihozlash, ularni ishlatish uchun maxsus shart-sharoitlar yaratish, malakali mutaxassislar taklif etilishi ishning sifatini belgilab beradigan asosiy omil hisoblanadi.

2-BOB.ELEKTRON HUJJAT AYLANISH TIZIMI

2.1ELEKTRON HUJJAT TUSHUNCHASI VA UNING ASOSIY REKVIZITLARI

Hujjat tushunchasi. Hujjat -matn, tovush yoki tasvir shaklida yozilgan axborot bo‘lib, zamon va makonda uzatish hamda saqlash va jamoat tomonidan foydalanish uchun mo‘ljallangan moddiy ob’ektdir. Va uning quyidagi turlari mavjud:

- Matnli hujjatlar. Qog‘ozga yozuv mashinasi, qo‘l yoki axborot kommunikatsiya vositalari yordamida tushirilgan qandaydir ma’no beruvchi so‘zlar ketma-ketligidir.
- Tovushli hujjatlar. Ovoz yozish vositalari yordamida yozib olingan tovushli axborot.
- Tasvirli hujjatlar. Fotosurat, rang tasvir mahsuli.

Izoh: Hujjat turlari – hujjatlarni o‘z shakliga ko‘ra turlarga ajratadi.

Elektron hujjat. Elektron hujjat-elektron shaklda qayd etilgan, elektron raqamli imzo bilan tasdiqlangan va elektron hujjatning uni identifikatsiya qilish (tanib olish) imkoniyatini beradigan boshqa rekvizitlariga (ma’lumotlarga) ega bo‘lgan axborot elektron hujjat deb ataladi. Elektron hujjat texnika vositalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan hamda axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda yaratiladi, ishlov beriladi va saqlanadi. Elektron hujjat elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining mazkur hujjatni idrok etish imkoniyatlarini inobatga olgan holda yaratilgan bo‘lishi talab etiladi.

An’anaviy va elektron hujjat almashish. Odatda hujjatlarni an’anaviy tarzda almashish jarayonida pochta xizmati muhim rol o‘ynaydi. Chunki pochta xizmatining asosiy vazifasi jo‘natmalarni o‘z manzillariga etkazib berishdan iboratdir. Ushbu holatda hujjatlar konvertga solinadi va aloqa bo‘limiga topshiriladi.

Imzo va uning ahamiyati. Imzo – hujjatning haqiqiyligini va yuborgan

jismoniy shaxsga tegishli ekanligini tasdiqlaydigan insonning fiziologik xususiyati. Imzo orqali insonning shaxsi hamda u yozgan hujjatning haqiqiyliги aniqlanadi.

Muhr va uning ahamiyati. Muhr – hujjatning haqiqiyliğini va biror bir yuridik shaxsga tegishli ekanligini tasdiqlovchi isbotdir. Muhrlar o‘zining alohida shakliga ega bo‘lib, asosan hujjatlarning va undagi imzolarning aslligini tasdiqlaydi.

Elektron raqamli imzo - elektron hujjatdagi mazkur elektron hujjat axborotini elektron raqamli imzoning yopiq kalitidan foydalangan holda maxsus o‘zgartirish natijasida hosil qilingan hamda elektron raqamli imzoning ochiq kaliti yordamida elektron hujjatdagi axborotda xatolik yo‘qligini aniqlash va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasini identifikatsiya qilish imkoniyatini beradigan imzo hisoblanadi. Elektron raqamli imzo - xabar yoki hujjat yaxlitligini va muallifining xaqiqiyliğini tekshirishda qo‘llaniladigan va shaxs imzosini to‘laligicha o‘rnini bosa oladigan hujjatga tegishli isbotdir. U axborot - kommunikatsiya tizimlari orqali uzatilayotgan hujjatlarni va axborotlarni haqiqiyliğini tekshirishda qo‘llaniladi.

Elektron raqamli imzodan muhr o‘rnida foydalanish. Elektron raqamli imzodan muhr o‘rnida ham foydalanish ham mumkin, bunda faqat va faqat hujjatga tegishli elektron raqamli imzo hujjatdagi barcha o‘zgarishlarni yoki o‘zgartirishlarni ko‘rsatib beradi. Buning uchun elektron raqamli imzo yuridik shaxs nomiga, ya’ni kompaniya va tashkilotlar nomiga ruyxatdan o‘tkaziladi.

Elektron hujjatning rekvizitlari. Elektron hujjatning rekvizitlari quyidagilardan iborat: elektron raqamli imzo, jo‘natuvchi yuridik shaxsning nomi yoki jo‘natuvchi jismoniy shaxsning familiyasi, ismi va otasining ismi; jo‘natuvchining pochta va elektron manzili, hujjat yaratilgan sana. Qonun hujjatlari asosida yoki elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining o‘zaro kelishuvlari natijasida boshqa rekvizitlar elektron hujjatning rekviziti sifatida belgilanadi.

Elektron kalitlar. Elektron raqamli imzoning yopiq kaliti - bu faqat hujjat

muallifiga ma'lum bo'lgan va elektron hujjatda elektron raqamli imzoni hosil qilish uchun mo'ljallangan belgilar ketma-ketligi. Elektron raqamli imzoning ochiq kaliti bu elektron hujjatning kim tomonidan yuborilganligini aniqlash va uni haqiqiylikni tasdiklashda qo'llanilishi mo'ljallangan belgilar ketma-ketligi.

Elektron sertifikatlar - bu sertifikatsiya tizimi qoidalariga binoan belgilangan talablarga ko'ra elektron raqamli imzo vositalarining muvofiqligini tasdiqlash uchun hamda elektron raqamli imzo kalitining sertifikati elektron raqamli imzoning ochiq kalitining elektron raqamli imzoning yopiq kalitiga mosligini tasdiqlaydigan va elektron raqamli imzo yopiq kalitining egasiga ruyxatga olish markazi tomonidan berilgan hujjatdir va bu hujjat EHA tizimida muhimdir.

Elektron hujjat almashish tizimlari. Elektron hujjat almashish tizimlari – elektron hujjatlarni axborot-kommunikatsiya tizimi orqali jo'natish va qabul qilish jarayonlari yig'indisi. Elektron hujjat aylanishidan bitimlar (shu jumladan shartnomalar) tuzish, hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotlarni almashishda foydalanish mumkin. Turli kompaniyalarning avtomatlashtirilgan tizimlari orasida standartlashtirilgan shakldagi ish hujjatlarining (buyurtmalar, hisob raqamlari va sh.k.) ma'lum shakldagi elektron almashinuvi elektron hujjat almashinuvi tizimini belgilaydi.

Elektron hujjat aylanishi elektron hujjatlarni axborot tizimi orqali jo'natish va qabul qilib olish jarayonlari yig'indisidan iborat bo'ladi. Elektron hujjat aylanishidan bitimlar tuzish (shu jumladan shartnomalar tuzish), hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotni uzatishda foydalanish mumkin.

Elektron hujjat aylanishining ishtirokchilari 2-rasm:

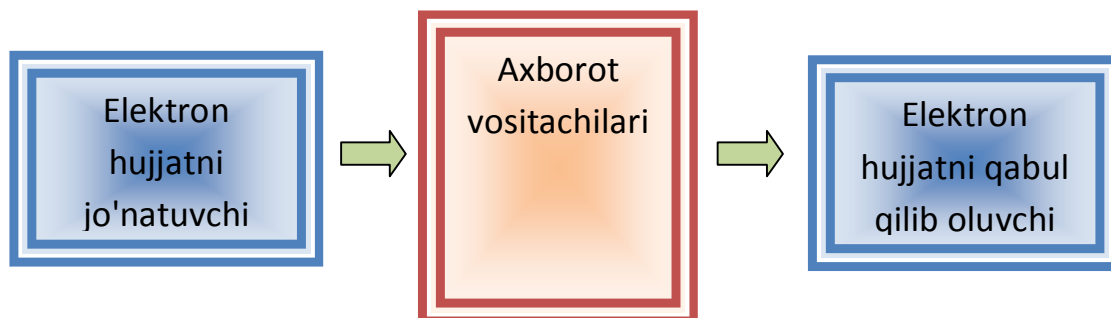
- Elektron hujjatni jo'natuvchi;
- Elektron hujjatni qabul qilib oluvchi;
- Axborot vositachilari.

Elektron hujjat rekvizitlarida nomi ko'rsatilgan hamda elektron hujjatni

qabul qilib oluvchiga elektron hujjatni jo'natayotgan yuridik yoki jismoniy shaxs **elektron hujjatni jo'natuvchidir**.

Elektron hujjatni jo'natuvchi tomonidan elektron hujjat qaysi yuridik yoki jismoniy shaxsga yo'llangan bo'lsa, shu shaxs **elektron hujjatni qabul qilib oluvchidir**.

Elektron hujjat aylanishi bilan bog'liq xizmatlarni shartnoma asosida ko'rsatuvchi yuridik yoki jismoniy shaxs **axborot vositachisidir**.

2.1.1-Rasm. Elektron hujjat aylanish ishtirokchilari

Axborot vositachisi, agar elektron hujjat aylanishining ishtirokchilari bilan tuzilgan shartnomada boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, elektron hujjatlar mazmunini yoki ulardan foydalanish tartibini o'zgartirishga haqli emas. Elektron hujjatlar elektron hujjat aylanishi ishtirokchilari tomonidan qonun hujjatlarida belgilangan tartibda saqlanishi kerak.

Elektron hujjatlarni saqlash chog'ida ulardan erkin foydalanish va ularning qog'oz nusxalarini taqdim etish imkoniyati ta'minlanishi lozim.

Elektron hujjatni saqlash muddati, agar qonun hujjatlarida boshqacha qoida nazarda tutilmagan bo'lsa, shunga o'xshash maqsadga mo'ljallangan qog'oz hujjat uchun belgilangan muddatdan kam bo'lmasligi kerak.

Elektron hujjat aylanishida elektron hujjatlarni muhofaza qilish elektron hujjat aylanishining ishtirokchilariga yoki boshqa yuridik va jismoniy shaxslarga zarar yetkazilishining oldini olish maqsadida, qonun hujjatlarida belgilangan tartibda amalga oshiriladi.

Elektron hujjat haqiqiylikini tasdiqlash - elektron hujjat rekvizitlari

tekshirilgach, kelingan ijobiy natijadir. Elektron hujjat texnika vositalaridan va axborot tizimlari xizmatlaridan hamda axborot texnologiyalaridan foydalanilgan holda yaratiladi, ishlov beriladi va saqlanadi. Elektron hujjat elektron hujjat aylanishi ishtirokchilarining mazkur hujjatni idrok etish imkoniyatini inobatga olgan holda yaratilishi kerak. Elektron savdo sohasida kelishuvlarni sodir etish munosabati bilan elektron vositalar yordamida shakllanadigan, jo'natiladigan, qabul qilinadigan yoki saqlanadigan axborotdir. Elektron hujjat aylanishi elektron hujjatlarni axborot tizimi orqali jo'natish va qabul qilib olish jarayonlarini umumlashtiradi. Elektron hujjat aylanishidan bitimlar tuzish, hisob-kitoblarni, rasmiy va norasmiy yozishmalarni amalga oshirish hamda boshqa axborotni o'tkazishda foydalanilsa maqsadga muvofiq bo'ladi. Turli kompaniyalarning avtomatlashtirilgan tizimlari orasida standartlashtirilgan shakldagi ishchan hujjatlarni elektron almashuvi, elektron hujjat aylanishini joriy qilinishi bizga nima foyda beradi degan savol paydo bo'ladi? Respublikamizda sobiq ittifoq zamonidan beri avj olib kelayotgan qog'ozbozlikni keskin kamaytiradi.

Tashkilotlarni bir tizimni jamlagan tarmoqqa ulash va ular o'rtasidagi xat-xabarlar almashuvini qog'oz orqali emas, balki elektron usulda bo'lishini ta'minlash joriy qilinsa, ham vaqt kam sarflanadi, ham mablag' tejiladi. Elektron hujjat va elektron texnologiyalarni zamonaviy ish yuritishda yagona muammo yoki masala deb qarash mumkin. Elektron hujjatlar muammosi – bu birinchi navbatda elektron hujjatlarni huquqiy kuchga ega ekanligini tushunib, ishonchli yoki haqiqiylikni boshqaruv faoliyatida hujjatlar tarqatish jarayonida qog'ozbozlikdan voz kechish imkoniyatini idrok etishdir. Ish yuritishda elektron hujjatlar muammosi – bu hujjatlashtirishdan arxivda saqlangunicha zamonaviy yangidan-yangi texnologiyalardan foydalanish, ish yuritishning barcha bosqichlaridagi jarayonlarni tezlashtirish muammosi hisoblanadi. Elektron hujjat yuritish mamlakatimizda yanada kengroq joriy qilinishi zarur. 2.1.2-rasmda qog'oz hujjatlar bilan ishlashda yuzaga keladigan muammolar va elektron hujjat aylanish tizimining bu muammolarni yechishdagi xususiyatlari keltirilgan. Hozirda axborot oqimlari

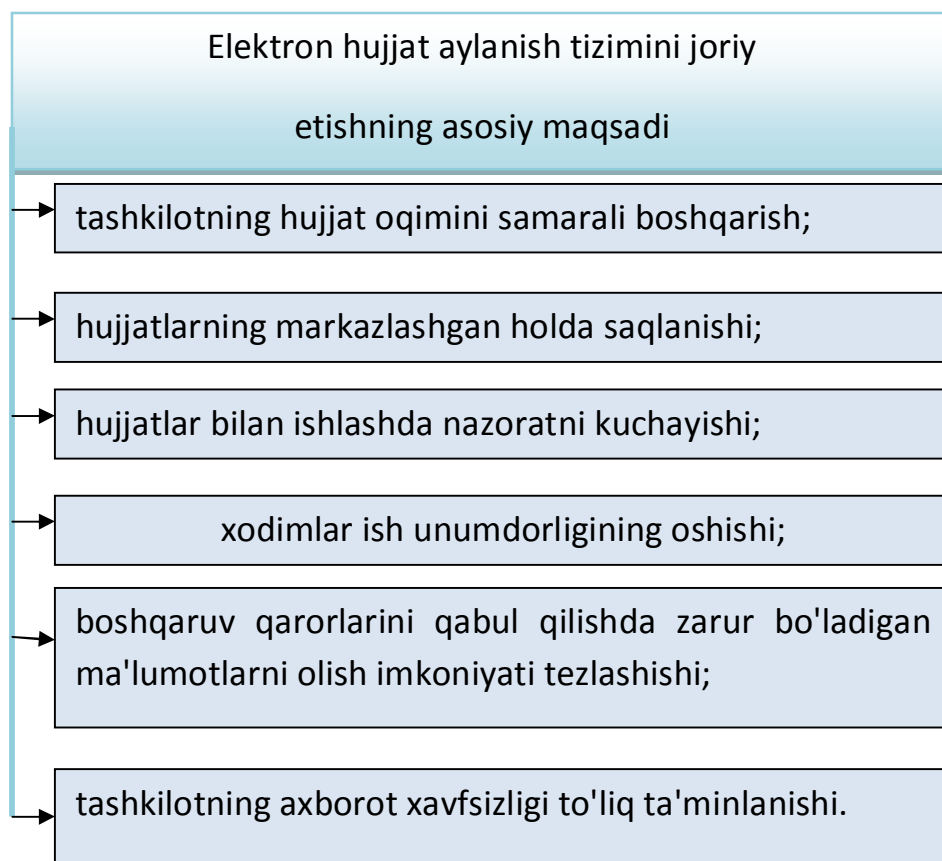
materillarga nisbatan ko'p bo'lsa ko'pki kam ahamiyat kasb etmayapdi. Keyingi navbatda esa ma'lumotning yo'qolib qolishi yoki o'zgalar qo'lga tushib qolishi juda ham qimmatga tushishi mumkin.

Qog'oz hujjatlar bilan faoliyat ko'rsatayotgan tashkilotlarda quyidagi muammolar uchraydi:	Elektron hujjat aylanish tizimini joriy etish bu muammolar yechimini topishga imkon beradi:
☐	☐
☐ Hujjatlarning yo'qolishi;	☐ Barcha bo'limlarni uyg'unlikda ishlashini ta'minlaydi;
☐ nomlanishi va kelib chiqishi tushunarsiz bo'lgan hujjatlarning ko'plab yig'ilishi;	☐ hujjatlar bilan ishlashni soddalashtiradi va samaradorlikni o'rttiradi;
☐ hujjat va ma'lumotlarni o'zgalar qo'lga tushib qolishi;	☐ hodimlarni hujjatlarni izlashga va ular bilan ishlashga ketadigan vaqtini kamaytiradi va bu bilan mehnat samaradorligini o'rttiradi;
☐ zarur bo'lgan hujjatni topish uchun hodimdan ko'p vaqt talab etilishi;	☐ ma'lumotlarga tezkor bog'lanish imkoniyatini oshiradi;
☐ allaqachon qilib foydalanilgan hujjatni qayta tiklash uchun vaqt sarflanishi;	☐ hodimlarni ma'lumotlarga bo'lgan harakatini chegaralashga imkon beradi;
☐ biror hujjatni tasdiqlash va tarqatish uchun ko'p vaqt talab etilishi;	
☐ hujjat joylashuv monitoringi va bajarish tartibi nazoratining mavjud emasligi;	

2.1.2-rasm . Elektron hujjat va qog'oz hujjatning farqlanishi

Muxtasar aytganda elektron hujjat aylanishi tizimi (EHAT) deganda hujjatlarni uzatish, saqlash, qayta ishlash va boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish imkonini beruvchi dasturiy va texnik vositalar kompleksi tushuniladi.

Elektron hujjat aylanish tizimini avtomatlashtirish har qanday tashkilotni raqobatbardoshlik qobiliyatini oshishida muhim qadamlardan biri bo'lib hisoblanadi. Elektron hujjat aylanish tizimini korxonaga joriy etish hujjatlar qidirish, ularni saqlash va shunga o'xshagan ko'plab muammolarni oson hal etishga imkon beradi.

2.1.1-jadval . Elektron hujjat aylanish tizimini maqsadlari

Elektron hujjat aylanish tizimini joriy etish korxonaga 2 turdagi afzallik keltiradi: taktik va strategik.

1. Taktik afzallik - bu asosan harajatlarning qisqarishi bilan bog'liq hisoblanadi. Buni aniqlash unchalik murakkab emas. Ya'ni elektron hujjat aylanish tizimini joriy etish qancha kog'oz hujjat saqlanadigan shkaflardan, ularni ko'yishga ketadigan joydan, qancha vaqtdan va hujjatlarni printerdan chiqarish va ularni bir necha marotaba ko'chirish harajatlariidan ozod qilishi hisoblanadi.

Demak taktik afzallik tashkilotga quyidagilarda ijobiy samara keltiradi:

- katta maydondagi joyni bo'shatish;
- hujjatlardan nusxa ko'chirishdagi harajatlarni qisqartirish;
- hujjatlarni qog'oz ko'rinishda tashishga bo'lgan harajatlarni qisqartirish;
- resurslarga bo'lgan harajatlarni qisqartirish: xodimlar va jihozlar;
- qog'ozlarga ketadigan xarajatlarni qisqartirish;
- ish unumdorligini oshirish: ishni bajarilishini tezlashtirish, umumiy bajarilgan

ish hajmini oshishi, yuridik ahamiyatga ega bo'lgan hujjatlar bilan ishlashni yaxshilanishi, qo'shimcha turdagi ishlar bajarish imkoniyati paydo bo'lishi va boshqalar.

2. Elektron hujjat aylanish tizimini strategik afzalligi bu biznes faoliyatni yaxshilash bilan bog'liqdir. Bu esa o'z navbati agar tijorat korxonalari bo'lsa korxona oborotini yoki foydasini o'sishi bilan agar davlat xokimiyat organlari bo'lsa u holda qarorlar qabul qilish, xizmatlar ko'rsatishni yaxshilanishi bilan bog'liq. Umuman olganda bu afzallikni aniq ifodalash ancha murakkab bo'lib hisoblanadi.

Demak elektron hujjat aylanish tizimini strategik afzalligi quyidagilar bo'lib hisoblanadi:

- hujjatlar ustida umumiy ish qilish imkoniyati paydo bo'ladi.;
- hujjatlarni tanlash va izlashda juda katta tezlikka ega bo'lish;
- axborot xavfsizligini yuqori darajada ta'minlanganligi, ya'ni elektron hujjat aylanish tizimi bilan ishlaganda qayd qilinmagan foydalanuvchiga hech qanday tizimdan foydalanishga imkon berilmasligi;
- hujjatlarni saqlash xuddi elektron hujjatni serverda saqlaganday qulay ekanligi;
- hujjatlar harakatini boshqarishni yaxshilanishi;
- hujjat aylanish tizimini avtomatlashtirishning asosiy natijasini birinchi navbatda hujjatlar bilan ishlashdagi chalkashliklar bo'lmasligi, biznes faoliyatni optimallashtirishi, boshqaruv qarorlarini qabul qilish vaqtini qisqarishi va tashkilotning butun ish faoliyati samaradorligini o'sishida ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari lobal kompyuter tarmoqlarining tashkil etilishi natijasida axborot uzatish va tarqatish sohasida keskin o'zgarishlar ro'y berdi. Xalqaro tahlilchilarning ma'lumotlariga ko'ra, jami korporativ axborotning qariyb 30 foizi ma'lumotlar bazasida yo'nalishlarga bo'lingan va bo'linmagan holda elektron shaklda almashilmoqda hamda saqlanmoqda. Elektron matnli axborot hajmi har uch yilda ikki baravarga ko'payadi. Elektron axborot hajmining ko'payishiga qarab, qog'ozdagi hujjatlar soni va hujjat aylanishi hajmi ham ortadi. Dunyoda har yili 6

milliardga yaqin yangi hujjat paydo bo'lmog'da. Shubhasiz, bunday sharoitda elektron hujjat aylanishi yanada tez rivojlanadi. Bu esa axborot almashish tezligini ancha oshirib, uni saqlash joylariga bo'lgan ehtiyojni jiddiy ravishda kamaytirish imkonini beradi. Elektron hujjat aylanishini rivojlantirish zarurati uchta omilga bog'liq. Bu rasmiy hujjatlar bilan ishlashda texnologik o'zgarishlarni amalga oshirish. Buning natijasida qog'ozda ish yuritish o'rnini elektron hujjat aylanishi egallaydi. Kompaniyalar katta hajmdagi axborot oqimini to'plash va qayta ishlash, biznes-jarayonlar, moliyaviy, moddiy, nomoddiy, mehnat hamda boshqa resurslarni hisobga olish va nazorat qilishni ta'minlash jarayonlarini avtomatlashtirishga ehtiyoj sezmoqda. Jadal rivojlanib borayotgan elektron tijoratda tomonlar o'rtasidagi bitimlar Internet tarmog'idan foydalangan holda elektron shaklda amalga oshiriladi.

2.2 MAVJUD ELEKTRON HUJJAT AYLANISH TIZIMLARI

Elektron hujjat aylanish tizimlarining dastlabki tizimi bank sohasida paydo bo'ldi. Shunday tizimlardan biri –SWIFT – o'tgan asrning 70-yillaridan buyon ishlatilmoqda. Keyinchalik ichki va banklararo axborot tizimlari ham rivojlana boshladi. Tizimlar takomillashib, rivojlandi va biznes-jarayonlar, axborot, tasvirlar va katta hajmdagi ishlarni boshqarishga yo'naltirildi.

Hozir dunyoda elektron hujjat aylanishi tizimlarini ishlab chiqish bilan shug'ullanadigan o'n minglab kompaniyalar mavjud. IBM, Microsoft, Oracle, Documentum kabi kompaniyalar ushbu sohada yetakchilik qilmoqda. Shuningdek, elektron hujjat aylanishi tizimlarini rivojlantirishda ayrim kompaniyalar o'z sa'y-harakatlarini birlashtirayotgani ham kuzatilmoqda.

Elektron hujjat aylanish tizimi bugungi kunda axborot texnologiyalar olamidagi yirik rivojlangan kompaniyalar axborot tizimlari, jumladan elektron hujjat aylanish tizimi sohasida juda faol ravishda oldinga intilib bormoqdalar, bu holatni ayniqsa Rossiya bozorlarida yaqqol kuzatish mumkin. Bu kompaniyalardan

biri AQSh kompaniyasi “Documentum” bo'lib hisoblanadi. Kompaniya o'zining “Documentum 4i” mahsuloti bilan qatnashmoqda. Haqiqatda u o'zida aniq bir tashkilotning hujjatlar boshqaruv tizimini yo'lga qo'yadigan platformani ham mujassamlashtirgan. Yani mijozning korxonasiga bu tizim o'rnatilayotganda xizmat ko'rsatuvchining maxsus xodimi bu modul uchun maxsus ishlab chiqilgan DeveloperStudio yordamida funksional ilova ham joriy etadi. Bunday yondashuvning ustunligi shundaki u oldindan ishlab chiqilgan aniq belgilangan buyurtmachiga xizmat qiladi. Kamchiligi: ushbu tizimni ishlashini o'rganish va ishchi tizimini joriy etishga katta resurslar talab qilinadi.

Xorijiy elektron hujjat aylanish tizimlari

Tashkilot	Mahsulot
Chrystal Software	Astoria
Cimage	Nova Manage
Documentum	Documentum 4.0
FileNet	Panagon 2000
Hummingbird	DOCS Open
Intranet Solution & Xpedio	IS&X
Jet Form	Form Flow
IBM	Domino.Doc
Siemens	DocuLive
Staffware	StaffWare
Open Text	Livelink

2.2.1-jadval

Yana bir Rossiyadagi mashhur bo'lgan xalqaro tizim - DOCSOpen Kanadaning “Hummingbird”(rasmiy distribyuteri - firma XBS) kompaniyasi mahsuloti bo'lib hisoblanadi. DOCSOpen mingtalab ishchi faoliyat ko'rsatadigan korxonalarga xam shuningdek beshta-oltita xodim faoliyat ko'rsatadigan korxonalar uchun xam qo'llaniladi. Bu tizim birinchi navbatda doimiy ravishda hujjatlar yaratish va ularni tarqatish bilan shug'ullanadigan korxonalarga

(kompaniyalarning bosh ofislariga, konsalting xizmatlarini ko'rsatuvchi kompaniyalar, hokimiyat organlariga va boshqalarga) moslashtirilgan.

Elektron hujjat aylanish tizimini ishlab chiqish Rossiya bozorida ham kundan kunga kengayib, yangi turlari qo'shilib bormoqda. Rossiya elektron hujjat aylanish tizimi yaratuvchilari va ularning mahsulotlari ro'yxati quyida keltirilgan (1.2-jadval).

Tashkilot	Mahsulot
1С	1С Документооборот, 1С Архив
Cognitive Technologies Ltd	Евфрат-документооборот
Аиси	Аиси-интеллект
АйТи	БОСС-Референт
Аквариус	AquaDoc
Атлант-информ	Аккорд
Весть-Метатехнология	Work Route
Эффект-Офис	Гарант Интернешнл
Гранит-Центр	Гран-док
Интерпроком Лан	Эскадо
Интертраст	Оффис-Медиа, CompanyMedia
Интерфейс	PayDox
Ланит	LanDocs
НТЦ ИРМ	Золушка
Экософт	Документ
Электронные офисные системы	Дело
Электрон-Сервис	Документообороти делопроизводство

2.2.2-jadval. Rossiya elektron hujjat aylanish tizimlari

Elektron hujjat aylanish tizimini ishlab chiqish nafaqat jahon mamlakatlarida balki O'zbekiston bozorida ham kengayib va yangi turlari yaratilib borilmoqda. Quyidagi 1.3 jadvalda O'zbekistonda yaratilgan EHA

tizimlari berilgan.

Tashkilot	Mahsulot
	GERMES
	E-hujjat
	EXAT

2.2.3-jadval. O'zbekiston elektron hujjat aylanish tizimlari

Bugun elektron hujjat aylanishi axborot taqdim etishning asosiy usuliga aylandi. Turli hujjatlar bilan faol ishlashda ertami,kechmi katta hajmdagi axborotni tizimlashtirish, qayta ishlash hamda xavfsiz saqlash muammosi yuzaga keladi. Elektron hujjat aylanishi tizimidan foydalanish orqali qog'oz hujjatlar bilan ishlash jarayonida yuzaga keladigan ko'plab tashkiliy va texnologik cheklovlarni bartaraf etish mumkin. Bu esa hujjatlar bilan ishlash samaradorligi, boshqarish sifatini oshirish, axborotni ishonchli himoya qilishni ta'minlash imkonini beradi.

Elektron hujjat aylanishi tizimlari nafaqat bitta korxona miqyosida, balki mamlakat iqtisodiyotining barcha jabhalarida qo'llanishi lozim. Masalan, soliq sohasida ushbu tizim yordamida soliq to'lovchilarning soliq majburiyatlarini bajarishi bo'yicha hisobot axborotini to'plash, ularni hisobga olish, axborot-tahliliy soliq tekshiruvlarini olish hamda tahlil qilish mumkin. Tashqi iqtisodiy faoliyat va bojxona sohasida tashqi iqtisodiy faoliyat ishtirokchilarini qayd etish, bojxona to'lovlari, import, eksport va tranzit yuk tashishlar to'g'risidagi hisobotlarni olish, iqtisodiyot va sanoat sohasida makroiqtisodiy ma'lumotlarni to'plash, sanoatning rivojlanishiga oid asosiy texnik-iqtisodiy ko'rsatkichlar prognozi va hokazolarga ega bo'lishga yordam beradi.

Bu borada biznes-sheriklar va mijozlar bilan o'zaro munosabatni tashkil etishga mo'ljallangan elektron hujjat aylanishi tizimi jadal rivojlanmoqda. Ushbu tizimlarda bitimlarni tasdiqlash uchun elektron hujjat almashinuvi amalga oshiriladi. Bu tarzda hujjat almashinuvi elektron hujjat aylanishi tizimini elektron pochta bilan integratsiyalashtirish yoki portallardan foydalanish hisobidan ta'minlanadi. O'zaro munosabatlar elektron hukumat, elektron tijoratni

rivojlantirish uchun zarur. Ko'pgina davlatlarda elektron hamjihatlikning bunday tizimlari hukumat muassasalari tomonidan on-layn tartibida o'zlarining rasmiyatchilik masalalarini hal etish, shuningdek, Internet tarmog'i orqali haydovchilik guvohnomasini yoki boshqa ruxsat qog'ozlarini olish uchun qo'llanilmoqda.

Ayniqsa, elektron hujjat aylanishi xizmatiga talab katta va u elektron tijorat tizimlarida samarali qo'llanilmoqda. Elektron tijoratni amalga oshirish uchun banklar ichida va banklararo elektron to'lovlar tizimlari hamda chakana elektron to'lovlar tizimlarini rivojlantirish zarur. So'nggi yillarda bank kreditlari va debit kartlari, shuningdek, elektron hamyonlardan foydalangan holda moliyaviy operatsiyalarni bajarishning muqobil uslubini taqdim etadigan elektron to'lov tizimlari ommalashdi.

Elektron hujjat aylanishini korxonada, soha miqyosida, respublika bo'yicha va uning tashqarisida joriy etish katta samara beradi. Mamlakatimizda zamonaviy elektron axborot almashishga o'tish uchun elektron hujjat aylanishi bo'yicha xizmatlar ko'rsatish infratuzilmasi yaratildi – telekommunikatsiyalar tarmog'ining 80 foizi raqamlashtirildi va bu MDH mamlakatlari bo'yicha katta ko'rsatkich, hukumatimizning asosiy qonun hujjatlari va qarorlari qabul qilindi, elektron raqamli imzoni qo'llash infratuzilmasi shakllantirilmoqda va hokazo.

Yana shuni ta'kidlash joizki, bu borada qator muammolar ham bor. Ularni hal etmasdan turib, mamlakatimiz iqtisodiyotining barcha jabhalarida elektron hujjat aylanishini jadal rivojlantirib bo'lmaydi. Buning uchun birinchi navbatda, iqtisodiyotning har bir tarmog'ida va mamlakatimizda axborot-kommunikatsiya infratuzilmasini rivojlantirish, korporativ axborot tarmoqlarini tashkil etish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish zarur. Shuningdek, tarmoqlar va respublika hududlari o'rtasida axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini tatbiq etish bo'yicha raqamli tafovutni kamaytirish uchun sharoit yaratish, elektron hujjat aylanishi tizimlari va xizmatlarini davlat boshqaruvida qo'llashda ularni standartlashtirish masalalarini hal etish, elektron raqamli imzoning ochiq kalitlari

infratuzilmasini shakllantirish uchun Elektron raqamli imzolarni ro'yxatga olish markazini rivojlantirish hamda fuqarolik-huquqiy munosabatlari sohasida kriptografiya vositalaridan foydalanishni tartibga solish lozim.

Elektron hujjat va uning aylanishi naqadar zarur va ahamiyatli ekanini aytib o'tdik, muhtasar aytganda elektron hujjat aylanish tizimi (EHA)- elektron ko'rinishda taqdim etilgan hujjatlar bilan ishlashning yaxlit mexanizmi bo'lib, hujjat yaratilishidan to bajarilgunga yoki jo'natilishiga qadar bo'lgan: qabul qilish, qayd etish, tarqatish, ijro nazorati, saqlash va takror foydalanish jarayonini o'z ichiga oladi. Elektron hujjat aylanish tizimi hujjatlarni saqlab, ularning bank bo'linmalarida aylanishi, bajarilishini kuzatib borish imkonini beradi. Ularga qaror ham, topshiriq ham, buyruq ham yozilmaydi. Uning haqqoniyligi va ijrosini ta'minlash faqat elektron imzo bilan tasdiqlanadi.

Ta'kidlash o'rinliki, Markaziy bank dastur yaratuvchilari tomonidan joriy etilgan tejamli va samarali bu tizim bugungi kunda muvaffaqiyatli ishlar qo'lga kiritmoqda. Darrov ayta qolamiz EHA tizimi bank xodimlarining ish unumdorligini 25-50 foiz oshirdi, bir hujjatni qayta ishlashga sarflanadigan vaqtni esa 75 foizgacha qisqartirishga olib keldi. Binobarin, zamon shiddati bu tajribani barcha katta-kichik idora va tashkilotlarda qo'llash, o'rganish muhimligini ko'rsatmoqda.

Avtomatlashtirilgan tizimlarni ishlab chiqish va joriy etish tartibiga binoan avvalo Markaziy bankning amaldagi ish yuritish tartibi, me'yoriy va uslubiy talablarning bajarilishi, hisobotlar turlari, davriyligi, tayyorlanish va taqdim qilish tartibi, yozishmalar bo'yicha axborot oqimlarining yo'nalishi, turlari batafsil o'rganildi.

EHA tizimini amaliyotga joriy etilishi hujjatlar aylanishi uslubiga o'zgartirishlar kiritdi. Natijada ma'lumotlarni avtomatlashtirilgan tartibda qabul qilish va qayta ishlash, eng asosiysi, qaror qabul qilishda kutilgan maqsadga erishish uchun ko'p qirrali tahlillar qilish unumdorligini oshirish; tarkibiy bo'linmalarda ishni tashkil etish monitoringi va tahlilini amalga oshirish; hujjatlar bilan ishlash jarayonini (yaratish, kelishish, qayd qilish, ko'rib chiqish va ijro etish)

tezlashtirish; ijro intizomini yo'lga qo'yish va uning nazoratini osonlashtirish imkoniyatlari yaratildi.

EHA tizimi ijro intizomini tezlashtirish bilan bir qatorda, bank analitik mutaxassislari talablari bo'yicha bank tizimi ma'lumotlar bazasi ma'lumotlari asosida shakllantirilgan hisobotlarni tizimda tarqatilishini ta'minlaydi. Bu esa mutaxassislarga Markaziy va tijorat banklari tarkibiy bo'linmalari faoliyatini tahlil qilishda zarur bo'lgan barcha axborotlarni bevosita tizimdan olish imkoniyatini berdi.

Markaziy bankning EHA tizimi barcha tijorat banklarining Bosh banklarida EHA tizimi uchun maxsus ajratilgan kompyuter bilan bog'landi va tijorat banklari bilan elektron hujjat almashuvi yo'lga qo'yildi. Bunda Markaziy bank departamentlaridan tijorat banklariga qisqa muddatda ijro etilishi lozim bo'lgan topshiriqlarni jo'natish va ularning ijrosini topshiriq beruvchi tomondan nazorat qilish uchun "Tezkor topshiriqlar bilan ishlash" dasturiy modulidan foydalaniladi.

Yuqori texnologiyali va progressiv EHA tizimi hujjatlarni barcha bosqichlardagi ijrosini nazorat qilish sifatini keskin oshirib, hujjatlarni tayyorlash muddatlarini prognozlash va boshqarishga sharoit yaratdi. Elektron hujjat aylanish tizimidan umumiy foydalanish ma'lumotlar omborxonasidan axborotlarni turkumlash va umumlashtirish imkonini berdi va tahlil qilish, hisobotlar tayyorlashni ancha engillashtirdi. Markaziy bankda qo'llanilayotgan EHA tizimi boshqa shunday tizimlardan ma'lumotlar tirajlanishining oldini oluvchi umumiy elektron papkalardan foydalanish; ma'lumotlar bazasidan, boshqaruv tizimiga oid axborotni o'z ichiga olgan hisobotlarni avtomatlashtirilgan tartibda hosil qilish va undan foydalanish ruxsat etilgan barcha mutaxassislar uchun bo'linmalarining elektron papkalariga joylashtirib qo'yish; rahbar xodimlarning xizmat safari chog'ida (respublikaning qaysi erida bo'lishidan qat'i nazar), bank telekommunikatsiya tarmog'i orqali hujjatlarni ko'rib chiqish, ijrosini tashkil etish bo'yicha tegishli ko'rsatmalar kiritish va masofadan imzolash imkoniyatini beradi.

Ish uslubini keskin o'zgartirgan va optimallashtirgan bu yangi tizim,

shuningdek, hujjatlarni avtomatlashtirilgan ravishda qayd etishda hosil qilinadigan turli elektron jurnallardan foydalanish; rahbariyat topshiriqlari ijrosining holatlari, kelgan va jo'natilgan hujjatlar, qayd qilingan sanasi bo'yicha bajarilgan, bajarilish muddati o'tgan, nazoratga olingan, nazorat muddati o'tgan hujjatlar va ma'lum muddat oralig'idagi kelgan va chiqqan hujjatlar bo'yicha avtomatlashgan tarzda turli hisobotlarni shakllantirish kabi qator afzalliklari ega. EHA tizimi Markaziy bankning boshqa avtomatlashgan tizimlari bilan integrallashgan holda ishlaydi.

EHA tizimining joriy qilinishi hujjat bo'yicha kelishish jarayonini tezlashtirdi, hujjatlarni izlab topish osonlashtirdi. Devonxona xodimlarining kelgan hujjatlarni qog'oz shaklida har kuni tarqatishiga chek qo'yildi, hujjatning yo'qolib qolish holatlari oldi olindi, ijrochilari bir nechta bo'lgan hujjatdan nusxa olib, uni ijrochilariga tarqatish zarurati yo'qoldi. Markaziy bankning hududiy Bosh boshqarmalari, tasarrufidagi korxonalar va tijorat banklariga jo'natiladigan hujjatlar xavfsizligi ta'minlangan holda tizim vositasida tez va aniq yetkazilmoqda. Ayni bir hujjatni bir vaqtning o'zida turli tarkibiy bo'linmalar tomonidan ijro etilishi ta'minlandi. Bular o'z navbatida, ijro muddatlarini qisqartiradi, hujjatlarni chop etish va tarqatish harajatlarini kamaytirdi, ijrochilik intizomini nazorat qilishni osonlashtirdi.

Aytish joizki, ish yuritish madaniyatining ushbu zamonaviy shakli xodimlar ishini ancha engillashtirdi, hujjatlarning kollektiv tarzda tayyorlash jarayonida mutaxassislarning o'z xonasida turib qatnashish, fikr bildirish imkoniyati paydo bo'ldi.

Markaziy bankka kelayotgan qog'oz shaklidagi hujjatlarning aksariyat qismi vazirliklar, idoralar va tijorat banklaridan kelayotgan hujjatlardir. Mazkur hujjatlar Markaziy bank Kotibiyatining "Devonxona" bo'limi va Markaziy bank Apparating "Nazorat" bo'limida qayd etiladi va texnik vositalar yordamida elektron shaklga o'tkazilib, Markaziy bankning EHA tizimiga kiritiladi. Bu jarayon mashaqqatli bo'lib, tig'iz paytlarda keladigan hujjatlar miqdori hamda ulardagi varaqlar soni juda ko'pligi, ularni qisqa muddatda va sifatli qilib elektron shaklini

olish va EHA tizimiga kiritish uchun ko'p ishchi kuchi va texnik vositalar mavjudligi talab qilinadi. Ba'zi idora va tashkilotlardan hujjatlarning hali-hamon qog'oz shaklida kelishi ma'lumotlarni operativ ishlashda xalaqit bermoqda.

Bizningcha, barcha vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar, xo'jalik birlashmalarida yagona EHA tizimini joriy etilishi hamda idoralararo elektron hujjat almashinuvini to'liq yo'lga qo'yilishi bu muammoni bartaraf etishning asosiy omili bo'lib hisoblanadi.

2.3.MY.GOV.UZ HAQIDA

Elektron hujjat aylanish tizimlari haqida so'z yuritar ekanmiz albatta ularning ishlash prinsipi hamda ularning interfeysi ham bizning diqqat markazimizda bo'ladi. Mazkur qarashlarimizni murojaatlar bilan ishlovchi My. gov.uz misolida qaraylik.

UZ domen zonasida aholi va tadbirkorlik sub'ektlariga "bir oyna" tamoyili asosida interaktiv davlat xizmatlari ko'rsatadigan Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali ishga tushganligiga bir necha yil bo'lmoqda. My.gov.uz internet manzilida faoliyat olib boruvchi Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali Vazirlar Mahkamasining 2012 yil 30 dekabrda qabul qilingan "Interaktiv davlat xizmatlari ko'rsatishni hisobga olgan holda Internet tarmog'ida O'zbekiston Respublikasining Hukumat portali faoliyatini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi qaroriga muvofiq tashkil etilgan.

Yagona interaktiv davlat xizmatlari portali — foydalanuvchilarning interaktiv davlat xizmatlari to'g'risidagi ma'lumotlardan erkin foydalanishini, shuningdek elektron shaklda davlat xizmatlari ko'rsatishni ta'minlovchi Internet tarmog'ida O'zbekiston Respublikasining Hukumat portalidagi ma'lumot-axborot portali hisoblanadi. Yagona interaktiv davlat xizmatlari portalidan foydalanuvchi fuqarolarga foydalanuvchining shaxsiy kabinetini taqdim etiladi(2.3.1-rasm).

Foydalanuvchining shaxsiy kabinetini-interaktiv davlat xizmatlari olishda

davlat organlari bilan o‘zaro munosabatlar uchun o‘zida foydalanuvchi to‘g‘risidagi ma’lumotlar, shu jumladan shaxsiy ma’lumotlar, mavjud bo‘lgan Yagona portaldagi elektron resursdir. Yagona portalda “yangi formatdagi xizmatlar” ko‘rsatiladi.

2.3.1-rasm. Foydalanuvchining shaxsiy kabineti

Bu interaktiv davlat xizmatlaridan real vaqt rejimida foydalanishning yagona nuqtasi orqali foydalanish mumkinligini anglatadi. Bugungi kunda saytda iqtisodiyot va jamiyat hayotining turli jabhalarini o‘z ichiga olgan 245dan ziyod xizmat taqdim etilyapti. Bundan tashqari, tadbirkorlar uchun turli sohalarida tegishli litsenziyalar olish uchun arizalarni jo‘natish xizmati tashkil qilingan.

Yagona portalda asosiy e‘tibor fuqarolar murojaatlarini ko‘rib chiqishga qaratilgan. Bu yerda fuqarolar va tadbirkorlik sub‘ektlari davlat va xo‘jalik boshqaruvi, joylardagi davlat hokimiyati organlariga murojaatlarini taqdim etishi mumkin. Ushbu modul davlat organlari faoliyatining ochiq va oshkoraligini ta‘minlashga qaratilgan bo‘lib, bu kelgusida davlat organlari hamda aholi o‘rtasida o‘zaro hamkorlik samaradorligini oshirishga yordam beradi. Yagona portal orqali 23 yo‘nalishda 245dan ortiq xizmatlar yo‘lga qo‘yilgan bo‘lib, 600 ta davlat boshqaruvi organi va ularning bo‘linmalari portalga ulangan.

Portal ishga tushganidan beri unga 252 mingdan ortiq murojaatlar kelib

tushgan bo'lib, aksariyat murojaatlar yuridik shaxslardandir. Bu esa YaIDXP orqali tadbirkorlikka oid masalalarni tez va oson yechilayotganligining asosiy ko'rsatkichi hisoblanadi.

Izlash...

☐ Xizmatlar bo'yicha
☐ Tashkilotlar bo'yicha

Call-center :
1060 yoki (8 800) 200-18-18

Mulohazalar

№	Mulohaza	25 ta mulohaza
334	Хашимов С.Т. Tezkorligingizga yana bir marta rahmat. Qanchadan qancha odamlarning vaqtini tejaydigan ish qildinglar. Bir shu haqdagi ma'lumotli olish uchun qanchadan qancha navbat kutishar edi. Mana endi bunga xojat qolmadi. Yana bir marta rahmat (Уснуга "Получение информации по сносу домостроений в городе Ташкент", организация - Главное управление по архитектуре и строительству г. Ташкента). Sana : 26.06.2015 Qo'llab-quvvatlaganlar: 1	✓ Mulohazani qo'llab-quvvatlang
333	Аллаберdiyev S.F. Murojaat qilingan kunning ertasiga kelib barcha kamchiliklarni bartaraf etishdi. Sizlarga o'z minnatdorchiligimni bildiraman (Уснуга "Рассмотрение обращений", организация - Акционерная компания "Узбектелеком"). Sana : 23.06.2015 Qo'llab-quvvatlaganlar: 0	✓ Mulohazani qo'llab-quvvatlang

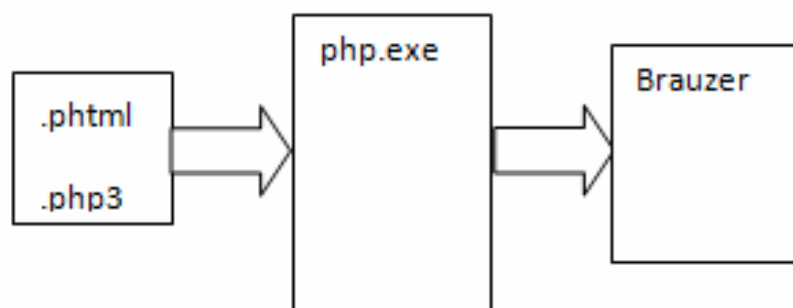
2.3.2-rasm. Mulohazalar bo'limi

3.1. PHP XAQIDA UMUMIY TUSHUNCHA. UNING IMKONIYATLARI.

MySQL.

Mazkur dasturiy ta'minotimizni ishlab chiqish uchun PHP dasturlash texnologiyasidan foydalanamiz. Chunki sahifaning dizayni hamda qulayliklar, Web xujjatlarni ko'zdan kechirish va ishlash uchun PHP texnologiyasi qator afzalliklarga ega. Bundan tashqari PHP hamda MySQL dan foydalanib yaratayotgan tizimimizni mukammalroq tuzish mumkin

PHP – bu server skriptlarining tili bo'lib (server scripting language), u serverda interpretatsiyalanadigan va bajariladigan, HTML ga o'rnatiladi. PHP HTML ning preprotsessori hisoblanadi, ya'ni uning ishi quyidagi sxema bo'yicha qurilgan:

3.1.1-rasm.

Server faylni brauzerga “berishidan” oldin uni preprotsessor-interpretator ko‘rib chiqadi. Bu ish amalga oshishi uchun preprotsessor qayta ishlaydigan fayllar ma’lum kengaytmaga (odatda bu .phtml yoki .php3 bo‘ladi, ammo ularni o‘zgartirish ham mumkin) va preprotsessor uchun kodga ega bo‘lishlari (bu talab albatta bo‘lishi shart emas) kerak. Sahifani jo‘natishdan avval PHP-kod serverda chiqadi va natija brauzerga yana HTML – sahifa ko‘rinishda taqdim qilinadi, biroq bu sahifa serverda saqlanadigan sahifadan keskin farq qilishi mumkin. .html/.htm kengaytmali oddiy sahifalarni esa Web-server brauzerga hech qanday ishlovsiz yuboradi.

Perl yoki C kabi boshqa tillarda yozilgan CGI-skriptlardan farqi – bu CGI-dasturlarda chiqariladigan HTML-kodni o‘zingiz yozasiz, PHP ni qo‘llash orqali esa siz o‘z skript-dasturingizni tayyor HTML-sahifaga ochiladigan va yopiladigan teglar (misol uchun <?php i ?>) yordamida kiritishingiz mumkin.

PHP ni, *mijoz skriptlari* tili hisoblanadigan JavaScript/Jscript/VBScript dan farqli ravishda *server skriptlari* tili deyiladi. Bu shuni anglatadiki, PHP-skript serverda bajariladi, mijozga esa uning ishi natijasi beriladi, JavaScript-kod esa butunligicha mijoz mashinasiga beriladi va faqat o‘sha erda brauzer tomonidan bajariladi.

MS Internet Information Server havaskorlari PHP ni Active Server Pages (ASP) ga juda o‘xshash deb topadilar, Java entuziastlari esa PHP ni Java Server Pages (JSP) ga o‘xshatishadi. PHP ning yana ba’zi analoglari bo‘lib ColdFusion (www.allaire.com) va embPerl hisoblanadi. Ushbu tillarning hammasi Web-serverda bajariladigan kodni HTML-sahifa ichiga joylashtirishga imkon beradi. Dasturlashga hohish va bilimingiz etarli bo‘lsa, o‘zingiz ham Web-sahifaga kodni, deylik Fokal yoki Algol tilida joylashtirishga imkon beruvchi bunday preprotssessorni yozishingiz mumkin. Eng osoni, PHP ishini misol orqali ko‘rsatishdir. Php elementli web-sahifa quyidagi ko‘rinishga ega:

```
<html>
<head>
<title>Namuna</title>
</head>
<body>
<?php echo "Salom, men PHP-dasturman!"; ?>
</body>
</html>
```

Ushbu skriptni bajarganimizdan keyin quyidagi so‘zlar yozilgan sahifachaga ega bo‘lamiz:

Salom, men PHP-dasturman!

Ushbu sahifaning oxirgi matnini ochib quyidagilarni ko‘rishimiz mumkin:

```
<html>
```

```
<head>
```

```
<title>Example</title>
```

```
</head>
```

```
<body>
```

Salom, men PHP-dasturman!

```
</body>
```

```
</html>
```

Ko‘rib turganingizdek, natijaviy sahifada PHP-koddan asar ham yo‘q. Bu juda oddiy va foydasiz ko‘rinishi mumkin, ammo PHP yanada murakkab va fantastik ishlarni qilishga imkon beradi, ularning ayrimlari bilan keyinroq tanishib o‘tamiz.

PHP imkoniyatlari. PHP ning imkoniyatlari juda keng bo‘lib, PHP da formalardagi ma’lumotlarni qayta ishlash, dinamik sahifalarni generatsiyalash, kuki (cookies) larni uzatish va olish mumkin. Bundan tashqari, PHP da ko‘pgina ma’lumot omborlari (databases) qo‘llangan, bu esa Web-ilovalarni MB yordamida yozishni juda osonlashtiradi.

Quyida qo‘llanadigan MB larning ayrimlarning ro‘yxati:

- 1.Adabas D InterBase Solid
- 2.dBase mSQL Sybase
- 3.Empress MySQL Velocis
- 3.FilePro Oracle Unix dbm
- 4.Informix PostgreSQL ODBC

Bularning barchasiga qo‘shimcha tarzda, PHP IMAP, SNMP, NNTP, POP3 protokollarini va hatto HTTP ni ham tushunadi, shuningdek, socketlar (sockets) bilan ishlash va boshqa protokollar bilan muomala qilish imkoniga ega.

Nima uchun PHP ni tanladik? BMI mavzusidan kelib chiqqan holda yaratayotgan dasturiy ta’minotimizda foydalanuvchi bilan ma’lum darajada

interaktivlikni qo'llashimiz kerak: xatlarni qidirish, ularni jo'natish va qabul qilish, ijrosini nazorat qilish va h.k.

Yaqin paytlargacha bularning barchasi Perl da yozilgan CGI-skriptlar orqali an'anaviy amalga oshirilardi. Ammo CGI-skriptlarning juda yomon masshtablanishi ma'lum bo'ldi. CGI-skriptning har bir yangi chaqiruvi yadrodan yangi jarayonni yaratilishini talab qiladi, bu esa protsessor vaqtini oladi va operativ xotirani sarflaydi. PHP boshqa variantni taklif etadi – u Web-serverning bir qismi sifatida ishlaydi va uning bu jihati ot Microsoft ning ASP siga yoki Allaire ning ColdFusion ga o'xshaydi. Bu tilda ma'lumotlarni tipizatsiyalashga qattiq talablar yo'q va xotiradan joy ajratish hamda bo'shatish bo'yicha harakatlarga ham zaruriyat yo'q. PHP da yozilgan dasturlar yetarlicha oson o'qiladi. Perl-dasturlardan farqli ravishda PHP-kodni ko'rib o'qish va tushunish oson. PHP-MySQL bog'lanmasi kross-platformali hisoblanadi. Bu shuni anglatadiki, siz Windows da ishlab turib, Unix da ishlash uchun mo'ljallangan ilovalarni ishlab chiqishingiz mumkin.

MySQL o'zi nima? MySQL – kichik, kompakt ko'p oqimli ma'lumotlar ombori serveri.

MySQL yuqori tezlik, o'zgarmasligi va ishlatishda qulayligi bilan xarakterlanadi. MySQL TcX kompaniyasi tomonidan ishlab chiqilgan, u juda katta ma'lumotlar omborini tez qayta ishlash ehtiyojidan kelib chiqib yaratilgan. Kompaniyaning ta'kidlashicha, 1996 yildan beri serverda MySQL dan 40 dan ortiq MO lar foydalanadi, ularda 10000 jadvallar bo'lib, ularning 500 dan ortig'i 7 milliondan ko'p satrga ega. MySQL kichik va o'rta ilovalar uchun ideal echim bo'lib hisoblanadi. Serverning yakuniy matnlari ko'pgina platformalarda kompilirlanadi. Server imkoniyatlari Unix-serverlarida yanada to'laroq namoyon bo'ladi, chunki bu erda ko'p oqimlilik qo'llaniladi, bu esa samaradorlikni oshishiga olib keladi. Windows uchun ishlab chiqilgan variantda MySQL Windows NT servisi sifatida yoki Windows 95/98 dagi oddiy jarayon kabi ishga

tushishi mumkin. Joriy vaqtda MySQL, 3.22 versiyalari butunlay ishga yaroqli bo'lsada, hali ham yaratilish bosqichida turibdi.

MySQL imkoniyatlari. MySQL ANSI 92 standartida SQL so'rovlar tilini qo'llaydi, bundan tashqari ushbu standartda, boshqa birorta MOBT da mavjud bo'lmagan ko'plab imkoniyatlar mavjud. MySQL imkoniyatlarning qisqa ro'yxati:

1. Ma'lumotlar ombori bilan bir vaqtda cheklanmagan sonli foydalanuvchilar ishlashi mumkin.

2. Jadvallardagi satrlar soni 50 mln. ga etishi mumkin.

3. Buyruqlarning tez bajarilishi. MySQL mavjud serverlar ichida eng tezkori bo'lishi mumkin.

4. Oddiy va samarali xavfsizlik tizimi.

PHP da PHP-sahifani yozishni quyidagicha amalga oshirishimiz mumkin. Dastlab **Matn.php3** nomli matnli fayl yaratamiz va unda quyidagilarni yozamiz:

```
<html>
```

```
<body>
```

```
<?php
```

```
$myvar = "Salom Dunyo";
```

```
echo $myvar;
```

```
?>
```

```
</body>
```

```
</html>
```

Endi brauzerni ochamiz va unda yaratilgan sahifaning URL ni teramiz, masalan: <http://stage/Matn.php3>. Brauzer ekranida quyidagilarni ko'rishimiz mumkin:

Salom Dunyo

PHP bir qancha ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimlari bilan aloqa o'rnatadi. Shuningdek biz PHP ni MySQL ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi bilan birga qo'llagan holda dasturiy ta'minotimizni ishlab chiqamiz. Shuningdek PHP PostgreSQL, MySQL, Oracle, dbm, Hyperware, Interbase, va Sybaselar bilan ham bog'lana oladi.

MySQL haqida. MySQL foydalanish uchun juda tezkor, ishonchli, oson va oddiy tizimdir. MySQL **client/server** texnologiyasi asosida ishlaydi. O'zining yengil qo'llanishi bilan MySQL tizimi juda keng tarqalgan tizim hisoblanib u ochiq kodlidir. MySQL ma'lumotlar havfsizligini yuqori darajada ta'minlaydi. Parollar himoyalangan bo'lib bog'lanish vaqtida barcha trafik parollari saqlanadi. Parollar jadvalida 16 tagacha kalit mavjud bo'lib har bir kalit 15 tagacha maydondan foydalana olishi mumkin.

MySQL bir qancha operatsion tizimlarda va platformalarda ishlaydi. Shuningdek undan UNIX, Microsoft Windows va boshqa muhitlarda ham foydalanish mumkin. PHP dasturlash tilida "Xatlar bilan ishlashning interaktiv avtomatlashtirilgan tizimi" mavzusi doirasida dasturiy ta'minot yaratish uchun Apache virtual serverining barcha zarur modullarini hamda MySQL ma'lumotlar bazasini o'rnatish va sozlash lozim bo'ladi. Buning eng sodd va qulay usuli – Apache, MySQL, PHP lar birlashtirilgan XAMPP paketini o'rnatishdir.

XAMPP - Apache, MySQL, PHP interpretatori, Perl dasturlash tili va bir qancha qo'shimcha kutubxonalarni jamlagan krossplatformali Web server.

XAMPP –bu:

-X (ixtiyoriy to'rtta operatsion tizim);

-Apache

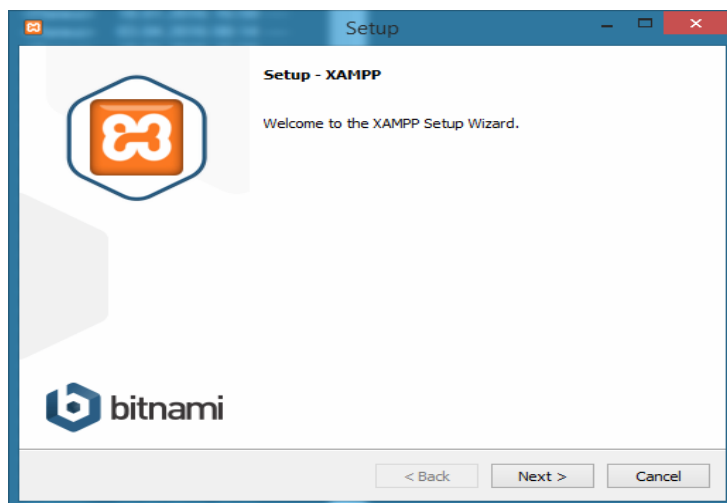
-MySQL

-PHP

-Perl.

XAMPP dasturiy komplektini quyidagicha o'rnatiladi:

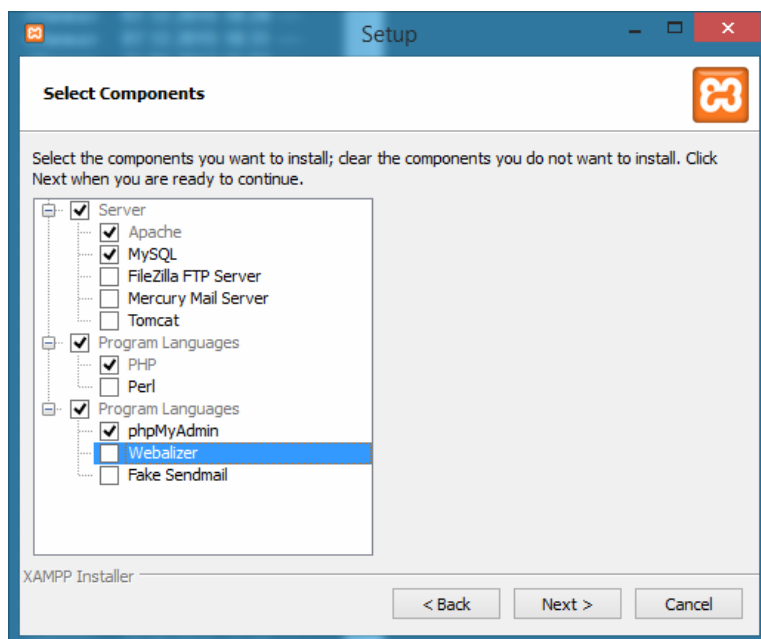
Dasturning ichki qismida joylashgan DISTRIBUTIV papkasidan xampp-win32-5.6.8-0-VC11-installer.exe faylini ishga tushiriladi. 3.1.2-rasmdagi ko'rinishda chiqqan oynadan Next tugmasi bosiladi.

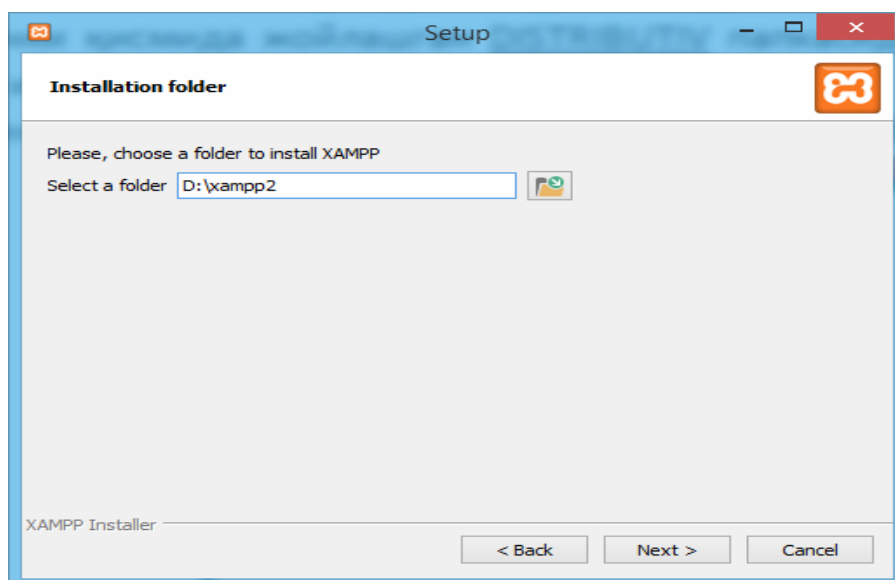
3.1.2-rasm

So'ngra 3.1.3-rasmdagi ko'rinishda chiqqan oynadan, rasmda keltirilgan kabi distributivlarni belgilab qo'yiladi Next tugmasi bosiladi.

3.1.4-rasmdagi ko'rinishda chiqqan oynadan XAMPP o'rnatuvchi disk va joy ko'rsatiladi va Next tugmasi chertiladi.

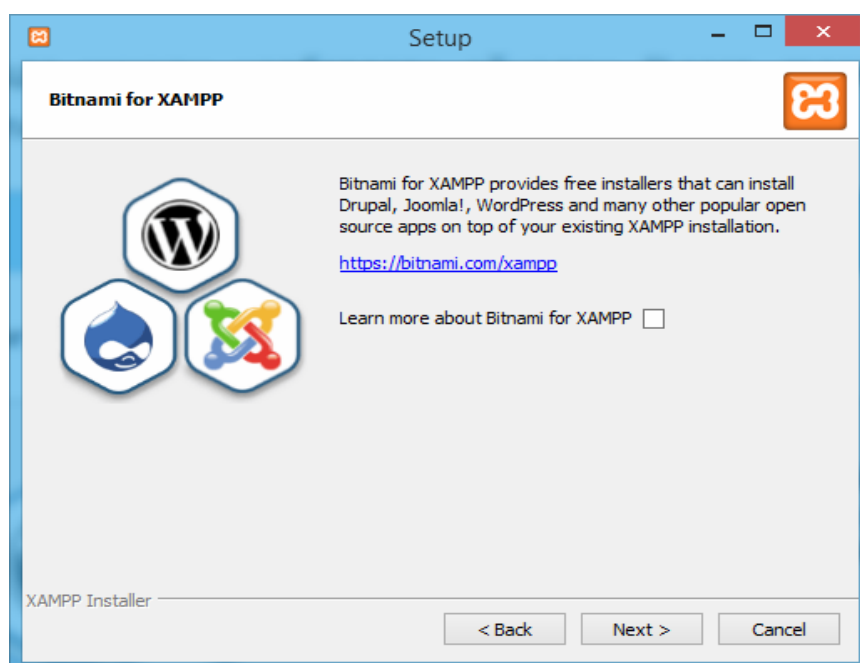

3.1.3-rasm

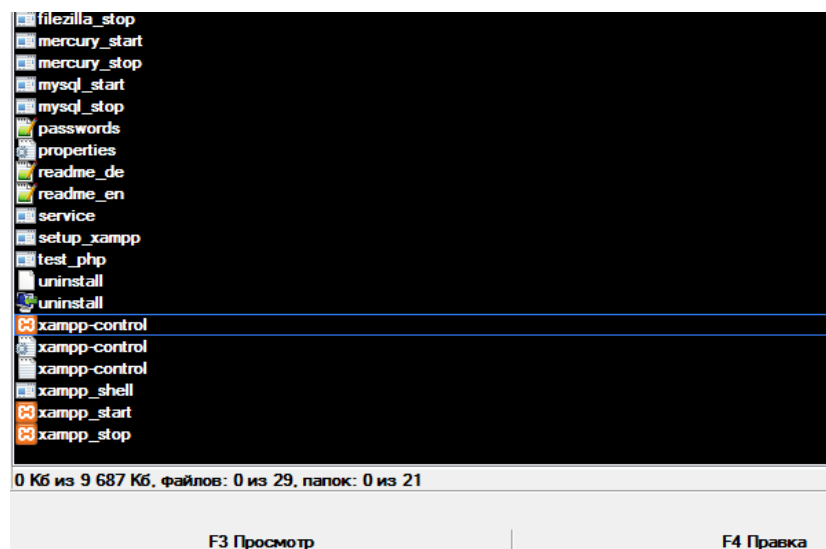
3.1.4-rasm

3.1.5-rasmdagi ko`rinishda chiqqan navbatdagi oynadan “Learn more about Bitnami for XAMPP” maydonidan belgi olib qo`yiladi va Next tugmasi bosiladi.

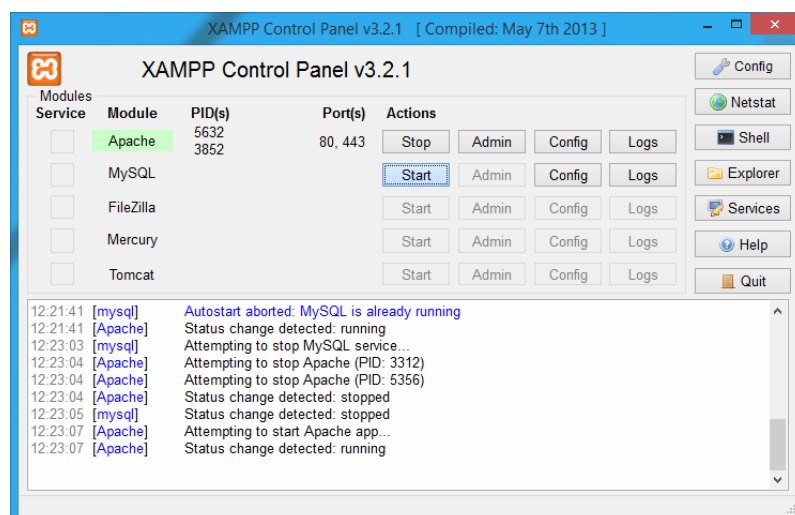
3.1.5-rasm

XAMPP ning boshqaruv panelida Apache va MySQL modullari ishchi xolatda turgan bo'lsa, ularning rangi aloxida ajralib turadi. Action (Stop) tugmalari orqali to`xtatiladi

3.1.6-rasm

. Apache va MySQL modullari to'g'risida turgan Service maydonchalariga belgi qo'yib, so'ngra yana ularni ishga tushiriladi(Start tugmalari bosiladi). Bu protsedurani amalga oshirishdan maqsad operatsion tizim har gal qayta yuklanganda, ushbu modullar operatsion tizim bilan birgalikda ishga tushishini ta'minlashdir.

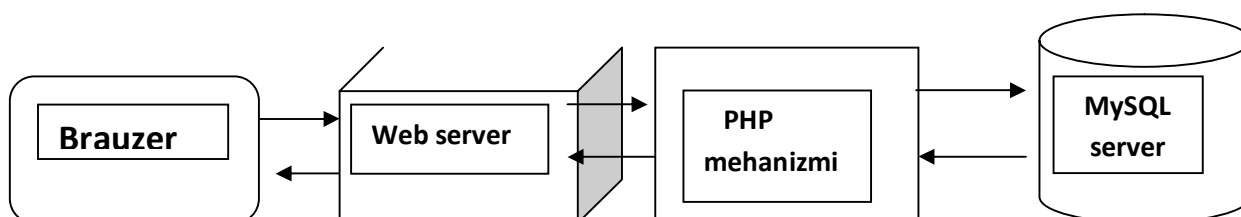

3.1.7-rasm

Ma'lumotlar bazasi o'zida strukturalashgan ma'lumotlarning tizimini saqlovchi bazadir. Ma'lumotlar bazasini yaratish, ularga ma'lumotlarni kiritish,

mavjud ma'lumotlar bazasidan foydalanish, ularni saralash , ishlov berish, saqlash va qidirish, qabul qilish kabi vazifalarni boshqaruvchi tizim ma'lumotlar bazasini boshqarish tizimi (MBBT) deb nomlanadi.

Web ma'lumotlar bazasini bazali arxitekturasida o'zida Web brauzer, Web server, ishlovchi mexanizm va ma'lumotlar bazasi serverini jamlaydi, ya'ni ular orasida quyidagicha bog'lanish mavjud (3.1.8-rasm):

3.1.8 -rasm. Web ma'lumotlar bazasi arxitekturasida.

Mazkur arxitekturaning ishlash tizimini quyidagi qadamlar bilan tushuntiriladi:

1. Web sahifa orqali aniqlangan HTTP so'rovlarini WEB brauzer orqali jo'natadi.
2. WEB server so'rovni qabul qilib, PHP mexanizmiga qayta ishlash uchun jo'natadi.
3. PHP mexanizmi sahifani sintaktik analiz qilishni boshlaydi.
4. MySQL server ma'lumotlar bazasiga kelayotgan so'rovlarni qabul qiladi, ularni qayta ishlaydi, undan keyin natijalarni jo'natadi. Ushbu ma'lumotlarni PHP mexanizmiga uzatadi.
5. PHP mexanizmi so'rov natijalarini HTML ko'rinishiga o'tkazib ishni oxiriga yetkazadi.
6. WEB server kerakli ma'lumotlarni foydalanuvchi ko'ra oladigan qilib, HTML ni brauzerga chiqaradi.

Ushbu qadamlar natijasida biz yaratayotgan dasturiy ta'minotimiz xatlar bilan ishlash tizimi faoliyatini amalga oshiradi.

Matnli rejimda ma'lumotlar bazasi bilan ishlash xuddi buyruqlar satrida buyruqlarni kiritish bo'ladi:

<mysql> show databases;

show databases buyrug'i -barcha mavjud ma'lumotlar bazasini ekranga chiqaradi. MySQL ni o'rnatishni yuqorida ko'rib o'tdik. Uni o'rnatgandan so'ng mysql.exe ishga tushirgandan so'ng buyruqlar satrida

shell.mysql.exe -u root yoki **shell.mysql.exe -u root mysql**

buyruqlarini yozib MySQL tizimining barcha administrator huquqlarini olish mumkin.

Parol qo'yish kodi quyidagicha :

Shell>mysql -u root mysql

Mysql>UPDATE user SET Password= PASSWORD('yangi _parol')

WHERE user='root';

mysql>DALETE FROM user WHERE user='';

mysql.>FLUSH PRIVILEGES;

Endi yaratayotgan dasturiy tizimimiz uchun xatlar bazasini yaratamiz

Mysql>create database xat;

Xat ma'lumot bazasidan foydalanish uchun uni aktiv xolatga o'tkjazish kerak, buning uchun ushbu buyruqni kiritamiz:

Mysql> USE xat;

MySQL da oddiy foydalanuvchiga quyidagi vakolatlar beriladi:

1. Select (jadval va ustunlar uchun) – satrlarni tanlashda yordam beradi;
2. Insert (jadval va ustun uchun) – jadvalga yangi satrlar (yozuvlar) qo'shish uchun ishlatiladi;
3. Update (jadval va ustun uchun) – satrlardagi ma'lumotlarni o'zgartirish uchun ishlatiladi;
4. Dalete (jadval uchun) – satrlarni o'chiradi;
5. Index (jadval uchun) – indekslarni yaratish va o'chirish uchun ishlatiladi;
6. Alter (jadval uchun) – jadvalga o'zgartirish kiritish uchun ishlatiladi;

7. Create (ma'lumotlar bazasi va jadvallar uchun) – yangi ma'lumotlar bazasi yoki jadvallar yaratish uchun ishlatiladi;
8. Drop (ma'lumotlar va jadval uchun) – ma'lumotlar yoki jadvallarni o'chirishda ishlatiladi.

Ma'lumotlar bazasini yaratish uchun **Create Table** operatori ishlatiladi va bu operator joriy ma'lumotlar bazasida berilgan nom bilan yaratadi. Jadvalning ustunlari tipi quyidagilardan biriga teng bo'ladi:

1. butun: INT [length] [UNSIGNED] [ZEROFILL]
2. haqiqiy: REAL [(length, decimals)] [UNSIGNED] [ZEROFILL]
3. belgili: CHAR (length) [BINARY] va VARCHAR (length) [BINARY]
4. Katta obyektlar bilan ishlash uchun; BLOB
5. Matnli: TEXT
6. Sana va vaqt: DATE va TIME

MySQL ma'lumotlar bazasidagi jadvallar ro'yxatini quyidagi buyruq kodi chiqaradi:

mysql>show tables;

Xat jadvalidagi barcha ustunlarni ko'rsatish:

mysql> show columns from xat;

Ma'lumotlar jadvaliga kiritilgan ma'lumotlarni olish ularni tasarruf etishning asosini tashkil etadi. Xat jadvalidan **“buyruq”** turli barcha xatlarning ma'lumotlarini chiqarish:

mysql> SELECT *FROM xat

WHERE name='buyruq';

xat jadvalidan barcha turdagi xatlar ro'yxatini tanlash:

Mysql> SELECT*

FROM xat;

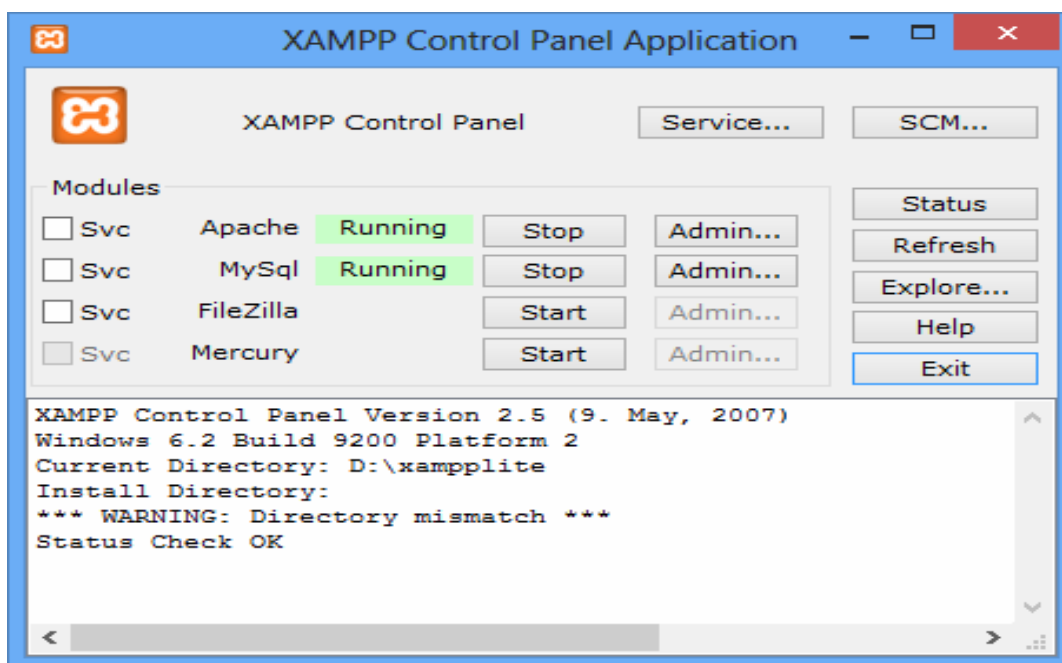
Yuqorida biz yaratayotgan dasturiy ta'minotimizning yaratish texnologiyasining ayrim parametrlari, ma'lumotlar bazasini tashkil etish hamda MySQL va PHP imkoniyatlari, ularning afzalliklari haqida aytib o'tdik. Qisman dastur kodlarini

misol keltirdik. Yaratgan dasturiy ta'minotimizdan foydalanish yo'riqnomasini ishlab chiqish ham muhim hisoblanadi.

3.2.DASTURDAN FOYDALANISH YO'RIQNOMASI:

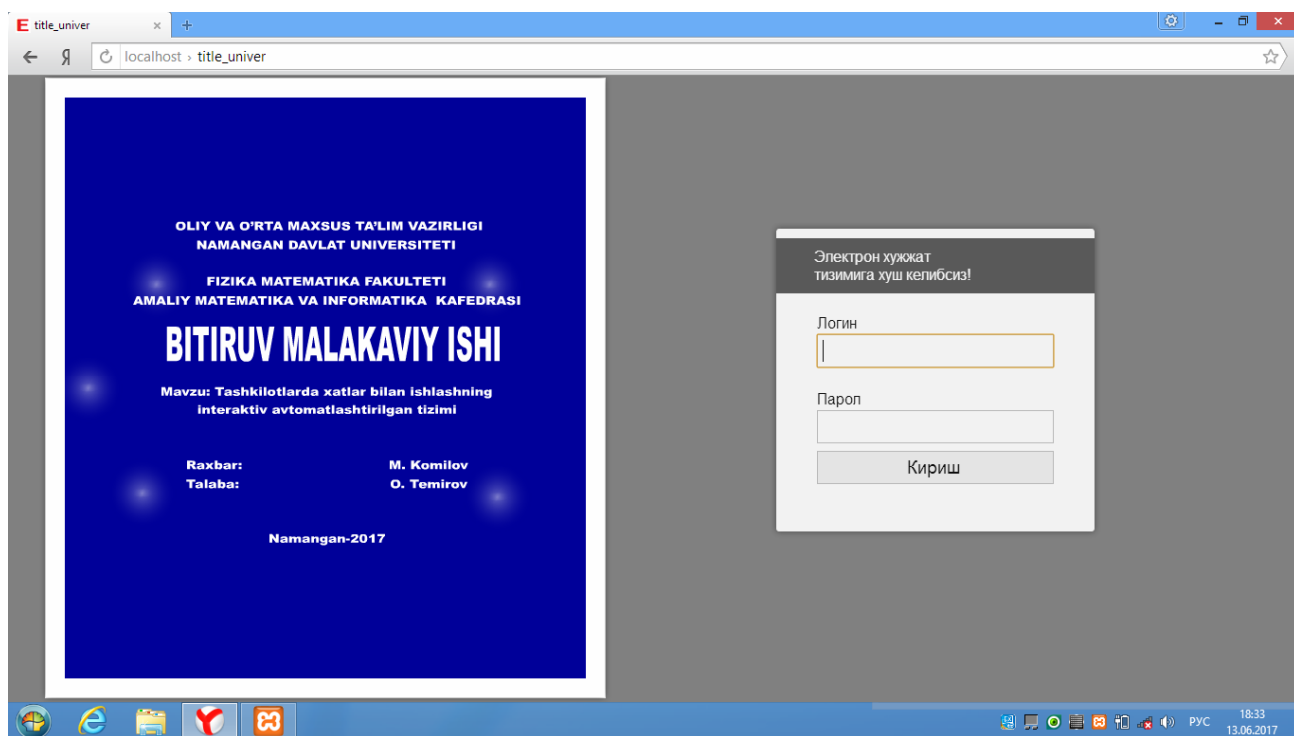
Dasturiy ta'minotimiz ishlashi uchun kompyuterda XAMPP paketi bo'lishi lozim. Mazkur dasturlar paketini o'rnatishni 3.1 rejada batafsil keltirib o'tilgan. Dasturimiz ishlashi uchun qo'shimcha ravishda kompyuterda internet brauzer o'rnanagan bo'lishi ham talab etiladi. Dastlab XAMPP paketini ishga tushirib uning Apache va MySQL bandlariga START beramiz (3.2.0-rasm). XAMPP paketi ishga tushgach Brauzerni ishga tushirib uning manzil oynasiga localhost/namdu xat deb yozamiz. Agar dasturiy ta'minot boshqa kompyuterga o'rnatilgan bo'lsa o'sha kompyuterning IP adresi kiritiladi.

Natijada dastur ishga tushib quyidagi login parol so'rovi oynasi hosil bo'ladi (3.2.1 rasm).

3.2.0-rasm XAMPP ni ishga tushirish oynasi

Dastur ishga tushgach bosh oyna hosil bo'ladi. Mazkur oynamiz quyidagi ko'rinishda (3.2.2-rasm):

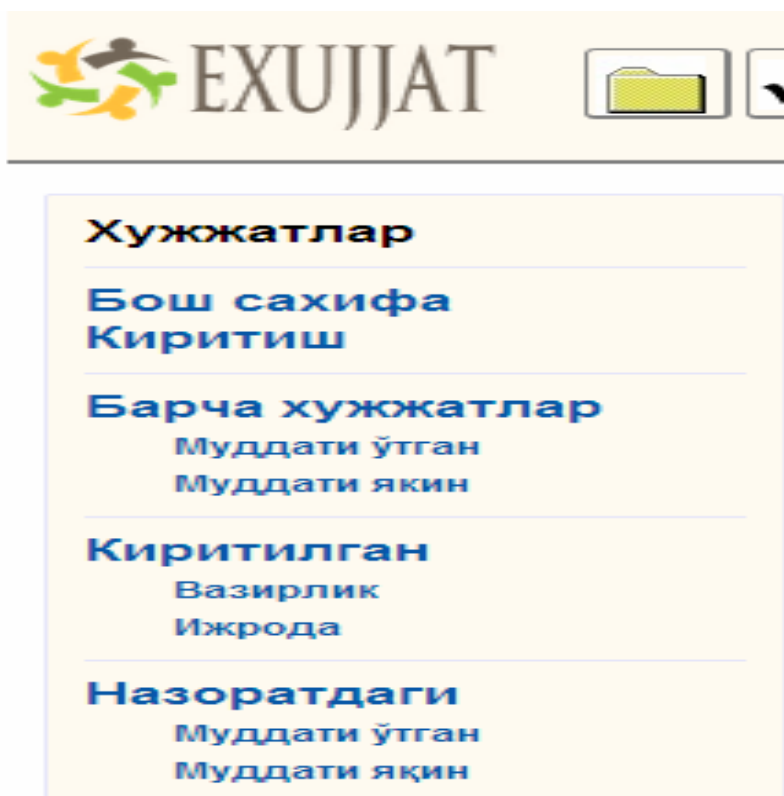
3.2.2-rasm

Asosiy oynaning chap sohasida barcha boshqaruv tugmalari joylangan. Yaratgan dasturiy ta'minotimizda asosiy vazifani to'rtta foydalanuvchi bajaradi. Admin, rahbar, devon, nazoratchi. Devon bo'limi tizimga yangi xatni yuklaydi, yuklangan hujjat rahbar tomonidan ijroga buyuriladi, uning ijrosini nazorat bo'limi nazorat qilib boradi.

Yangi hujjatni yuklash uchun 3.2.3-rasmdagi oynadan KIRITISH tugmasi tanlanadi. Natijada 3.2.4-rasmdagi "Yangi hujjat kiritish" oynasi hosil bo'ladi.

Янги ҳужжат киритиш	
Форма	Танланг ▼
Корреспондент	Танланг ▼
Ҳужжат тури	▼
Регистрация раками	
Келган куни	
Ҳужжат раками	
Ҳужжат санаси	
Кискача мазмуни	
Муддати	
	Киритиш

3.2.4-rasm

3.2.3-rasm

Bo'sh sohalar to'ldirilgandan so'ng "KIRITISH" tugmasi tanlanadi. 3.2.5-rasmdagi oynadan yangi hujjat tizimga kiritiladi.

Rahbar tomonidan mazkur hujjat Barcha hujjatlar oynasida (3.2.4-rasm) bandida ko'rinadi va rahbar unga ma'sul biriktiradi.

	N	Рақами/Санаси Кайд рақами/санаси	Мазмуни	Холат	Муддат
Бош саҳифа > Барча хужжатлар Муддати ўтган Муддати яқин Киритилган Вазирлик Ижрода Назоратдаги Муддати ўтган Муддати яқин Бажарилган Муддати ўтиб Вақтида	1	Хатлар 112 2017 йил 10 июнь 12 2017 йил 10 июнь	Yakuniy DAK komissiyasini tashkil etish haqida Илова: 1	Рўйхатга олинган (2017 йил 13 июнь)	2017 йил 13 июнь бугун
	2	Ариза 5555 2017 йил 5 июнь 510 2017 йил 5 июнь	Диплом дубликатини бериш тўғрисида Илова: 0 Бойтиллаев Д., Бобохужаев У.	Бажарилган (2017 йил 13 июнь) 1 та ижро	2017 йил 12 июнь
	3	Буйруқ 88-01-5540 2017 йил 29 май 512 2017 йил 30 май	ДТМ га маълумот юбориш тўғрисида Илова: 1 Абдуллаев З.	Ижрода (2017 йил 13 июнь) 1 та ижро	2017 йил 15 июнь 2 кун қолди
	4	Модемнома 333 2017 йил 10 июнь 222 2017 йил 12 июнь	Анжуманда иштирок этиш тўғрисида Илова: 1 Абдуллаев З., Temirov O. ва яна 1 та ходим	Назоратда: 1 Ижрода (2017 йил 12 июнь) 1 та ижро	2017 йил 30 июнь 2 hafta 3 кун қолди

3.2.4-rasm

Ижрочини кушиш

Ижрочи:

☐ Ректорат
☐ Проректор ☒ Декан
☐ Бошлик ☐ Кафедра
☐ Жамоат ташк. ☐ Декан ўринбосари

[Кушиш >](#)

Топширик тури:

Муддат:

☐ Хужжатнинг ижросига маъсул
(Агар бир нечта ижрочига берилса, биринчиси маъсул этиб тайинланади)

Кушимча курсатма:

[Топширикни кушиш](#)

Хатлар 112 / 2017 йил 10 июнь

3.2.5-rasm Ijrochini biriktirish oynasi

Nazorat bo'limi hujjat bajarilgan bajarilmaganini nazorat qiladi va hujjatlarni yopadi. Hujjatni yopish uchun 3.2.6-rasmdagi oynadan hujjatni yopish tanlanadi.

Хужжат очилди.

Хатлар 112 / 2017 йил 10 июнь

Кискача мазмуни: **Yakuniy DAK komissiyasini tashkil etish haqida**

Форма: Корреспондент:

Хужжат тури:

Регистрация рақами: Келган куни:

Хужжат рақами: Хужжат санаси:

Муддати: **13** Холати: **Ижрода (2017 йил 13 июнь)**

Операциялар | Ижрочилар

[АЙЛАНМАЛАР](#)

Бажарилган санаси:

[ХУЖЖАТНИ ЁПИШ](#)

[ИЖРОЧИ КУШИШ](#)

Файллар

 [Chop etishga.doc](#) 2.154 Кб

3.2.6-rasm

BMI doirasida yaratilgan dasturiy ta'minotimiz xatlar oqimini avtomatlashtirish va ular ijrosini nazorat qilish funksiyalarini bajarishi talab etilgan edi. Barcha hujjatlar punktida mazkur funksiyalarning barchasi tashkil qilingan (3.2.3-

rasm). Foydalanuvchi login va parolni o'zgartirish uchun asosiy oynaning o'ng yuqori qismidan parol bandi tanlanadi hamda quyidagi oyna to'ldiriladi (3.2.7-rasm).

Oyna to'ldirilgach "saqlash" tugmasi chertilsa yangi login parol ro'yxatdan o'tadi. Shuningdek foydalanuvchi haqidagi ma'lumotlar asosiy oyna o'ng tomoni yuqori qismida chiqib turadi (3.2.8-rasm).

Foydalanuvchi

Логин	devon
Парол	
Паролни кайта киритинг	
Ф.И.Ш.	Temirov Oybek
Бўлим	Nazorat
Лавозим:	Nazoratchi
Мобил телефон:	+998937766212
Хизмат (шахар) телефони:	234 16 79
Уй телефони:	+99891779470
Сақлаш	

3.2.7-rasm login parol oynasi

Temirov Oybek

Nazorat,

Nazoratchi

Бугун: 13 июнь

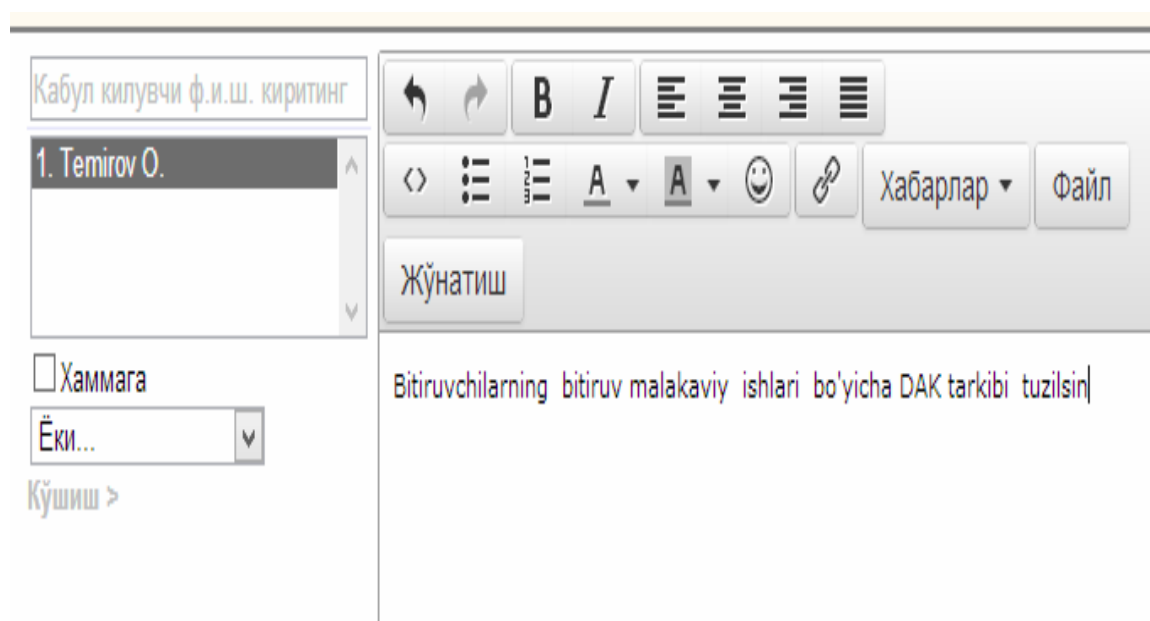
Чикиш

Пароль

3.2.8-rasm foydalanuvchi ma'lumoti

Nazoratdagi punktida bugungi kunda nazoratda bo'lgan hujjatlar mavjud bo'ladi. Shuningdek muddati o'tgan va muddati yaqin qolgan hujjatlar alohida tugmalarga birlashtirilgan va ular tanlanganda mavjud hujjatlar saralangan holda taqdim etiladi. Hujjatlar yuklangan masul hodimlar tomonidan bajarilgandan so'ng hujjatni yopish bandi tanlanib hujjatni yopiladi va bu hujjatlarni **Bajarilgan** punktida ko'rishimiz mumkin bo'ladi.

Xabarlar oynasi yordamida tizimda mavjud boshqa foydalanuvchilar bilan xabarlashish imkoniyatlari mavjud. Mazkur oyna ko'rinishi 3.2.9-rasmda keltirilgan.

3.2.9-rasm Xabarlar oynasi

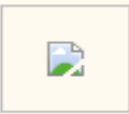
Admin yangi foydalanuvchini qo'shishi uchun asosiy oynadan **New** tugmasi tanlab quyidagi oynani to'ldiradi (3.2.7-rasm).

NEW (2)

Логин	Fayzullo
Парол	
ФИШ	Tursunov Fayzullo
Тури	Жамоат ташк. ▼
Булум	Hodimlar bo'limi
Лавозим	-----
даражаси	ходим ▼
OK	

3.2.7-rasm. Yangi foydalanuchi qo'shish oynasi

Asosiy oynaning o'ng qismida barcha xatlar haqidagi statistil a'lumotlar oynasi turadi (3.2.10-rasm).

Temirov Oybek
ATM, Dasturchi
Бугун: 13 июнь

Чикиш
Пароль

Хужжатларим

Барчаси:	0
Янгилари:	0
Назоратда:	0
Янгилари:	0
Назоратдан олинган:	0
Муддати ўтган:	0
Муддати якин:	0
ЎПИЛМАГАН:	0

3.2.10-rasm

Biz yuqorida BMI doirasida yaratilgan xatlar bilan ishlashning avtomatlashtirilgan tizimidan foydalanish bo'yicha qisqacha ma'lumotnoma berdik. Mazkur dasturning boshqa imkoniyatlari va funksiyalari ham mavjud bo'lib ulardan dasturdan foydalanish davomida xabardor bo'lish mumkin.

XULOSA

So'nggi yillarda mamlakatimizda elektronlashtirish hamda axborot kommunikatsiya texnologiyalarining jamiyat boshqaruvidagi rolini yanada oshirish maqsadida amalga oshirilayotgan islohotlarni amalga tadbiq etishda avtomatlashtirilgan tizimlarning yaratilishi ahamiyatlidir. 2016- yilda kuchga kirgan "Elektron hukumat to'g'risida"gi qonunning kuchga kirishi qolaversa Elektron davlat xizmatlari ko'rsatish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida vazirlar mahkamasi qarorlarining qabul qilinishi tashkilotlarga kelayotgan elektron hujjatlar oqimining keskin ortishiga sabab bo'ldi. Mazkur hujjatlar oqimini samarali boshqarish, xatlar ijrosini o'z vaqtida ta'minlash, nazorat qilish masalalarini xal etishda avtomatlashtirilgan tizimlarning yaratilishi yaxshi samara beradi. Ushbu bitiruv malakaviy ishi doirasida yaratilgan xatlar bilan ishlashning avtomatlashtirilgan tizimi aynan shu masalalarni xal etishga qaratilgan. Hozirgi davrgacha tashkilotlarda xatlar bilan ishlash masalasi qog'ozbozlikka asoslangan hamda mazkur masalalar uzoq vaqtda bajariladigan, bir qancha ovvoragarchilik va sarf harajatlarni talab qiladigan bo'lib hisoblanadi. Shuning uchun, keyingi davrlarda dasturchilar mazkur masalani hal qilish maqsadida xatlar bilan ishlashning avtomatlashtirilgan tizimlarini ishlab chiqishmoqda va kundan kunga mazkur tizimlar takomillashib bormoqda. Tashkilotlarda xatlar bilan ishlashning avtomatlashtirilgan tizimini tashkil etish bilan tashkilotlarga kelayotgan xatlar oqimini samarali boshqarish hamda ularning ijrosini o'z vaqtida ta'minlashga erishish qolaversa ularning ijrosi bo'yicha, hujjatlar aylanishi bo'yicha sarflanadigan harajatlarning keskin kamayishiga erishish mumkin.

Ushbu bitiruv malakaviy ishi doirasida ishlab chiqilgan dasturiy ta'minot respublikamizda joriy qilingan "Elektron hukumat " dasturi doirasida belgilangan vazifalar ijrosini ta'minlashga xizmat qiladi hamda tashkilotlarda xatlar va ularning ijrosini ta'minlash tartiblarini takomillashtiradi. Shu o'rinda

aytib o'tishimiz lozimki biz ushbu dastur mukammal ishlab chiqildi degan fikrdan yiroqmiz ammo mazkur dasturni tegishli to'ldirilgandan so'ng tashkilotlarga tadbiq etish mumkin bo'ladi.

Xususan bitiruv malakaviy ishida tashkilotlarda xatlar bilan ishlash muammolariga yana bir bor e'tibor berish orqali, elektron hujjat aylanishining zamonaviy va dolzarb tizimlariga, jahon EHA tizimlariga o'quvchilar diqqati jalb qilingan. Elektron hujjat aylanish tizimiga oid O'zbekiston Respublikasi qonunlari o'rganilgan, mavjud tizimlar aytib o'tilgan. Mazkur bitiruv malakaviy ishi doirasida keltirilgan ma'lumotlar hamda yaratilgan dasturdan yosh tadqiqotchilar, magistr va talabalar mutaxassislik fanlari yuzasidan nazariy va amaliy mashg'ulotlarda foydalanishlari mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Karimov I. “O`zbekiston XXI asrga intilmoqda”. – T., “ O`zbekiston”, 1999 y. 18 b.
2. "Kompyuterlashtirishni yanada rivojlantirish va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini joriy etish to'g'risida" PF-3080-son farmoni .O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Axborotnomasi, 1997 y., 11-12-son, 295-modda
3. “Elektron raqamli imzo to‘g‘risida”gi qonun. O`zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi 2004 - yil 1-2-son.
4. “Elektron hujjat aylanishi to‘g‘risida”gi qonun, O`zbekiston Respublikasining qonun hujjatlari to‘plami 2013-yil 40-son.
5. “Elektron hukumat” to‘g‘risidagi qonun, O`zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami 2014 – yil 49-son
6. “Jismoniy va yuridik shaxslarning murojaatlari to‘g‘risida” gi qonun, O`zbekiston respublikasi qonun hujjatlari to‘plami 2015-yil 41-son
7. “Elektron davlat xizmatlari ko‘rsatish tartibini takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” gi qonun, O`zbekiston respublikasining qonun hujjatlari to‘plami,2016-yil,2-iyun,184-son.
8. Aripov M. “Internet va electron pochta asoslari” T. Universitet 2002. 126 b.
9. Aripov M. , Muhammadiyev J. “Informatika, informatsion texnologiyalar” Toshkent 2014.
10. Alimov R.X, G‘ulomov S.S. “Axborot tizimlari va texnologiyalari” “Sharq” T- 2000 yil.
11. Alimov R.X, Begalov B.A., Yulchieva G.T., Alishov Sh.A. “Iqtisodiyotda axborot texnologiyalari”. O`quv qo‘llanma. T.: - O`YUAJN, 2005.

Alimov R, Xodiyev B va boshqalar “Axborot texnologiyasi” o’quv qo’llanma.
Toshkent- TDIU, 2004 y.

12. Aripov M. “Web tehnologiyalar” Toshkent 2013-y. 280 b.
13. L. Tomson, L. Welling “Разработка веб приложений на PHP и MySQL “ Москва. Diasoft 2003-y.
14. Гилмор Г PHP4. учебный курс.-СПб:Питер 2001й.
15. Харрис Э. PHP/MySQL пер с англ- Мю Кудиц – Образ 2005
16. www.wikipediya.org
17. www.lex.uz
18. www.ziyonet.uz

ILOVALAR

Index.php

```
<?session_start();

$logged_user=$logged_user_exujjat;

header("Cache-Control: no-store");

//header("Expires: " . date("r"))

ob_start(); /* */

$request=split("/",$_SERVER['REQUEST_URI']);

for ($i=2;($i<count($request));$i++)

{

$disp_page.='/'.$request[$i];   }

$disp_page_b=split("//",$disp_page);

$disp_page=$disp_page_b[0];

if (!$param) $param=$disp_page_b[1];

$paramz=$param;

$disp_page='views'.$disp_page;

$disp_page_home=$disp_page.'/index.php';

$disp_page=".php";

$time=mktime();

if ($operation=="print") { include("printable.php"); exit();}

include("db.php");

include("lib.php");

//$ip_address=$REMOTE_ADDR;

$tek_sana=date("Y-m-d H:i:s");

$logged_user_id=$logged_user["id"];

if ($logged_user_id  ){
```

```

//mysql_query("delete from tbl_ip_information where user_id=$logged_user_id and
ip_address='$ip_address' ") or print (mysql_error());

mysql_query("delete from tbl_ip_information where user_id=$logged_user_id ") or print
(mysql_error());

mysql_query("insert into tbl_ip_information values (", $logged_user_id, '$ip_address', '$tek_sana', "",
$_SERVER['REQUEST_URI']. ' <br> '. $_SERVER["HTTP_REFERER"] .") ");

////////////////////////////////////

$issetx=substr($disp_page, 0,strlen("views/document/list.php"));

if ($issetx=="views/document/list.php")
{
$disp_page="views/document/list.php";
}

/*if ($logged_user["phone_mobile"]=="" and !$just_voted)
{

if ($disp_page!="views/user/phoneadd.php" and $disp_page!="views/user/login.php" )
$disp_page="views/user/phone.php";

}

//echo $disp_page_home;

?><html>

<head>

<script src="/exujjat/js/jquery-1.8.3.js"></script>

<script src="/exujjat/js/jqueryui.custom.js"></script>

<script type="text/javascript" src="/exujjat/js/tinymce/js/tinymce/tinymce.min.js"></script>

<script type="text/javascript" src="/exujjat/js/tinymce/init.js"></script>

<script type="text/javascript" src="/exujjat/js/jscript2.js?v=5"></script>

<script type="text/javascript" src="/exujjat/js/index_script2.js?v=6"></script>

<link type="text/css" href="/exujjat/js/jqueryui.custom.css" rel="stylesheet" />

<link type="text/css" href="/exujjat/js/style.css?v=10" rel="stylesheet" />

<link rel="shortcut icon" href="/exujjat/favicon1.ico" />

```

```

<meta http-equiv="Content-Type" content="text/html; charset=windows-1251">

</head>

<?

if ($disp_page=="views/user/login.php") {$x=0; include($disp_page); $x=1;}

if ($disp_page=="views/user/logout.php") include($disp_page);

?>

<body leftmargin=2 soncontextmenu="return false;" <?

if (!is_logged() or $disp_page=="views/user/logout.php")

{ echo 'class="bodybg2'.$parabody.'"';

}

?> >

<?

//if ($disp_page=="views/.php") include("inc/qor/qor2.php"); ?>

<base href="/exujjat/">

<?

if ($disp_page=="views/fileviewer.php") { include($disp_page_home); exit();}

if ($disp_page=="views/docviewer.php") { include($disp_page_home); exit();}

if ($disp_page=="views/msgfileviewer.php") { include($disp_page_home); exit();}

if ($disp_page=="views/userfileviewer.php") { include($disp_page_home); exit();}

if (is_logged()) {

?>

<center>

<?

}

//session_destroy();

//echo intval($logged_user_id);

if (intval($logged_user_id)==0) $disp_page="views/user/login.php";

if (!is_logged())

```

```

{
?>

<table width="100%" align=right height="100%" > <tr>

<td align=center width="5%" valign=center height="100%">

</td>

<td align=right bgcolor=white >

<div class="shadowed" id="main_right_news" style="padding:20px; height:100%; width:350px;" >

Admin

Devon

nazorat

rahbar

</div>

</td>

<td align=center width="25%" valign=center height="100%">

<td align=left valign=center style="padding-right:40px; " height="100%">

<?

show_login_form();

?>

</td>

        <td align=center width="25%" valign=center height="100%">

</td>

<tr>

</table>

<?die();

?>

<table id="main_table" border=0 cellpadding=10 width="100%" cellpadding=0 cellspacing=0
height="98%" >

<tr id="top_frame_div" style="display:none;" >

```

```

<td colspan=3 style=" padding:0px; " >

<?

include("views/top.php") ;

?>

<br>

<br>

<br>

</td>

</tr>

<tr id="top_frame_div3" >

<td colspan=3 style=" padding:0px; border-bottom:2px solid gray; padding-right:5%; " >

<div class="top_panel" style="padding:5px;background-color:floralwhite" >

<input style="float:right" class="login " type="button" onclick="exit(); return false;" value="Ёпиш (Esc)">

<div id="system_title" style="font-weight:bold"> </div>

</div> <br> <br>

</td>

</tr>

<tr id="top_frame_div2" style="display:none;" >

    <td colspan=3 >

<div style="top:0px; position:fixed;margin-left:-8px;margin-top:12px; z-index:2" align=left>

    <? include("views/menu_elems.php"); ?>

    <a href="">

    </a>

    <a title="Хужжатларим" menu=1 href="myjobs" class="menu_link2">  </a>

    <a title="Хисобот" menu=6 id="baj_his_div" href="myjobs/doneinfo2" class="menu_link2">  </a>

<!--

```

```

<a menu=4 href="shkaf" title="Жавон" class="menu_link2">  </a>

<a title="Ходимлар " menu=2 href="user/list" class="menu_link2"> </a>

<a title="Календарь" menu=5 href="calendar" class="menu_link2">  </a>

<!--

<a title="Кўшимча" menu=8 class="menu_link2" >  </a>

<? if ($logged_user["level"]!=4) { ?>

<!--

<a title="Хафталик" menu=7 href="xisobot/" class="menu_link2">  &nbsp; </a>

-->

<? } ?>

<a menu=3 href="message" title="Хабарлар" class="menu_link2" > <img <?
$хmsgcnt=message_count(); if ($хmsgcnt>0) echo ' class="mersat"' ?> align=absmiddle
src="/exujjat/img/mail.jpg"> (<? echo $хmsgcnt ?>) &nbsp; </a>

<?if ($logged_user["level"]==9 ) { ?> <a class="menu_link2" href="user/new">&nbsp; NEW &nbsp; </a>
<? } ?>

</div>

</td>

</tr>

<tr>

<td id="left_frame_div" nowrap style=" border-right:0px solid lavender; display:none; "
valign=top><?

include("views/left.php") ;

?>

</td>

<td id="tab" width="100%" height="100%" valign=top >

<?

```

```

$we_in_doc_list=false;

//if ($disp_page != "views/.php" and $disp_page != "views/user/login.php" )
include("views/votes/needed.php");

if ( $disp_page=="views/document/list.php" ) {

$we_in_doc_list=true;

//if(!strpos($param,'from=hafta')) $param='param='.$param.'&';

//echo $disp_page_b[1];

$param_iframe="param=".$param;

if ( $from=="hafta") $param_iframe=$disp_page_b[1];

echo ' <iframe name="doc_list_frame" id="doc_list_frame" style="width:100%; height:100%; ;
border:1px;" src="/exujjat/views/document/list.php?'.$param_iframe.'" ></iframe>';

$dop_file="views/document/legend.php";

}

else

{

if (file_exists($disp_page)) @include($disp_page); else @include($disp_page_home);

?>

/td>

<? if ($dop_file or $disp_page=="views/.php" ) { ?>

<td valign=top style="border-left:0px solid lavender; padding:10px; " >

<?

if ( $disp_page=="views/document/list.php" ) { ?>

/exujjat/views/document/filter_change.php?x=1',
'filter_container');      "

> <? } ?>

<span id="filter_container"></span>

<div id="right_box" style="width:300px; <? if ( $disp_page=="views/document/list.php" and
$filter_change=="filtered") echo ' display:none ' ?> " >

```

```

<?
include("views/right.php") ; ?>

</div>

</td>

<? } ?>

</tr>

<tr>

<td colspan=3  class="xbottom_panel" bgcolor="lavender" style="border-top:1px solid black;
padding:5px; " >

<? include("views/bottom.php") ; ?>

</td>

</tr>

</table>

<div id="msgcon" style="border:15px solid gray; background:silver; position:absolute; left:30%;
top:30%; display:none; width:30%" onclick="$(this).hide(50)">

</div>

<?

//include("index_script.php");

mysql_close($db_link);

$buffer = ob_get_contents();

ob_end_clean();

echo $buffer;

?>

index_script.php

<?

$logged_user=$logged_user_exujjat;

$HUJJAT_SERVER="192.168.0.2:8081";

//if ($_SERVER["SERVER_NAME"]=="exujjat. ") $HUJJAT_SERVER="exujjat.:8081";

$yaqin_qolgan_kun=3;

```



```

error_reporting(0);

function avatar($id, $width, $class)
{
if (file_exists('img/users/'.$id.'_1.jpg')) $src="/exujjat/img/users/'.$id.'_1.jpg";
elseif (file_exists('img/users/'.$id.'.jpg')) $src="/exujjat/img/users/'.$id.'.jpg";
elseif (file_exists(' ../img/users/'.$id.'_1.jpg')) $src="/exujjat/img/users/'.$id.'_1.jpg";
elseif (file_exists(' ../img/users/'.$id.'.jpg')) $src="/exujjat/img/users/'.$id.'.jpg";
else $src="/exujjat/img/users/0.jpg";

echo ' <a target="_blank" href='.$src.' > <img class="'.$class.'" align=absmiddle width="'.$width.'"
style="border:0px; border-radius:0;" src='.$src.' > </a>';

}

function message_count()
global $logged_user;

$logged_user_id=$logged_user["id"];

$q=mysql_query("select count(id) as total from tbl_messages where who=$logged_user_id and status=1
") or print (mysql_error());

$x=mysql_fetch_array($q) ;

return $x["total"];

}

function show_login_form ()
{
global $login;

?>

<div class="shadowed" style="background:white; opacity:0.9; padding:40px; border-radius:3px;">

<div align=left style="color:white; background:#555; padding:10px; margin-left:-40px;margin-right:-
40px;margin-top:-30px;

padding-left:40px;

">

Электрон хужжат <br>

```

тизимига хуш келибсиз!

</div>

<form action="user/login" method="post" autocomplete="off" >

<!-- h2 class="welcometext" > Ассалому алайкум!
 Тизимдан фойдаланиш учун
 логин ва паролнингизни киритинг.</h2 -->

<table > <tr> <td>

Логин

<input autocomplete="off" class="login keng22" type="text" id="login" value="<?echo \$login?>" name="login">

 </td></tr>

<tr> <td> Парол
 <input class="login keng22" type="password" name="password"> </td></tr>

<tr> <td align=center>

<input class="login2 keng22" type="submit" value="Кириш ">

</td></tr>

</table>

</form>

</div> <p>

<script>

document.getElementById('login').focus();

</script>

<?

}

function is_logged()

{

if (session_is_registered("logged_user_exujjat")) return true; else return false;

}

function get_value(\$what_value,\$from_table,\$value, \$column)

{

if (!\$column) \$column="id";

```

$x=mysql_query("select $what_value from $from_table where $column=$value order by id desc ");
$xx=mysql_fetch_array($x);
return $xx[$what_value];
}

function get_doc($param)
{
$doc=mysql_query("select * from tbl_docs where id=$param");
$doc=mysql_fetch_array($doc);
return $doc;
}

function job_count($status,$date,$control,$all)
{
global $logged_user, $yaqin_qolgan_kun;
$user_id=$logged_user["id"];
$current_date=date("Y-m-d");
if ($status) $clause=' and job_status = '.$status;
if ($control) $clause.=' and job_control = '.$control;
if ($date)
{
$clause=" and job_muh_date < '$current_date' and job_control=1" ;
$date3= strtotime($current_date.' +'.$yaqin_qolgan_kun.' day');
$date3=date('Y-m-d', $date3);
if ($date==2) $clause=" and (job_muh_date between '$current_date' and '$date3' ) and job_control=1"
;
}

if (!$all) $clause.=" and user_id=$user_id ";

//echo "select count(id) as soni from tbl_jobs where 1 $clause ";

$y=mysql_query("select count(id) as soni from tbl_jobs where 1 $clause ") or print (mysql_error());

```

```

$j=mysql_fetch_array($j);

return $j["soni"];

}

function time_elapsed_A($secs){

$bit = array(

' йил' => $secs / 31556926 % 12,

' hafta' => $secs / 604800 % 52,

' кун' => $secs / 86400 % 7,

' соат' => $secs / 3600 % 24,

' минут' => $secs / 60 % 60,

' секунд' => $secs % 60

);

foreach($bit as $k => $v)

if($v > 0)$ret[] = $v . $k;


return join(' ', $ret);

}

$control_word[0]="Назоратга қуйилмаган";

$control_word[1]="Назоратда ";

$control_word[2]="Назоратдан олинган";

if ($param) return intval($s[2]).' '.$oy[intval($s[1])][$sys_lang];//.' '.$s[0]. ' '.$y[$sys_lang];

//if ($s[0]=="2014") return intval($s[2]).' '.$oy[intval($s[1])][$sys_lang];//.' '.$s[0]. ' '.$y[$sys_lang];

return intval($s[2]).' '.$s[1].' '.$s[0]. ' '.$y[$sys_lang] ;

}

function doc_files_list($param)

{

$doc_files=mysql_query("select * from tbl_doc_files where doc_id=$param") or print(mysql_error());

if (mysql_num_rows($doc_files)>0) {

```

```
while ($doc_file=mysql_fetch_array($doc_files))
{
echo ' <a target="_blank" href="'.fileviewer//".md5($doc_file["id"]."sollo").">';
echo $doc_file["name"];
echo '</a> ';
echo '<br>';
}
}
}
```